

В. Лозинський-М. Ценевиць

ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ

ПОВІСТЬ

В. Лозинський — М. Ценевич

ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ

БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ Ч. 3.

ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ

Повість із козацьких часів

ЗА В. ЛОЗИНСЬКИМ
ПЕРЕРОБИВ НА УКРАЇНСЬКЕ
= М. ЦЕНЕВИЧ =

К Р А К І В

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накладом «Українського Видавництва», Краків, Райхсштрассе 34/II
Друк: «Нова Друкарня Денникова» п. . упр. Краків, Ожешкової 7.

Verlag: «Ukrainischer Verlag» G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/II
Druck: Neue Zeitungsdruckerei, Tr. Verw. Krakau, Orzeszkowag. 7

ГЕТЬМАН У ГОСТЯХ

То було велике свято для всіх Кульчиць. Приїхав до Кульчиць гетьман славного Війська Запорізького Низового Петро Конашевич-Сагайдачний. А давно він уже не був у Кульчицях. Іще як замолоду кинув наші Кульчиці й пішов на Січ Запорізьку слави добувати, то відтоді ще кульчичани не бачили його. Тільки слава його доходила до нас. Оповідали про його славні походи на татарів і турків, говорили, що сама столиця турецького султана, Стамбул, дрижала перед ним. Наша молодь навіть пісень співала, зложених у честь Сагайдачного. Приносили їх ті, що побували на Січі. Дещо з цих пісень я й досі памятаю. Це пісня про те, як запорожці добували турецький город Варну. Вона довга ця пісня, та я дотепер памятаю тільки ось це:

Ой, в неділю пораненько
Ой, в неділю праненько
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варну здобувати,
Ой, чи з поля, ой, чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Ой, в неділю пораненько
Біжать, пливуть чаечками,
Поблискують весельцями.
Удалили з самопалів,
В семи п'ятдесят запалів,
Удалили ще й з гармати,
Стали Варну здобувати,

Стали Турки утікати,
Тую річку проклинати:
„Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла,
Була Варна здавна славна,
Ще славніші козаки,
Що цю Варну дістали
І в ній турків забрали”.

Далі співають про те, як козак Сагайдачний хитро-
щами допоміг дістатися за мури Варни, та я вже цих слів
не памятаю.

Другу, невеличку, я вже памятаю всю. Вона весела,
жартівлива:

„Гей, на горі там женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо, веде запорозьке — хорошенько,
А позаду Шрам-хорунжий,
Під ним кониченько, під ним вороненький грає дужий.
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку за тютюн та люльку, необачний.
„Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку, віддай тютюн, люльку, необачний!”
„Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться”.
Гей, хто в лісі озовися,
Та викрешем вогню, та закурим люльку, не журися.

Гарно було, як часом у неділю або в свято молодь
збереться під церквою та заведе цих козацьких пісень.
Мені, малому тоді, нераз жаль було, чому я вже не ве-
ликий, як вони, чому я вже не парубок, щоб міг разом
із ними до співу ставати. А як було вслухаюся в пісні, то
самого кортіло стати козаком, гуляти на чайках по Чор-
ному морю, бусурмена, ворога християн бити. І не думав

я тоді, що мені доведеться колись, хоч і не козаком, плавати по Чорному морю.

Тож і не диво, що коли я почув, що сам козацький гетьман Конашевич-Сагайдачний приїхав у Кульчиці, то аж перло мене побігти на другий кінець села, де жила родина Конашевичів, чи то як у селі звали їх, Конашів.

Та батько не хотіли пустити. Казали:

— Постривай, підеш зо мною, я маю справу до Петра, то візьму й тебе з собою.

Бо то, треба вам знати, моя мати була родом із Конашевичів і так ми були з рідні козацькому гетьманові.

А справу до нього мали батько таку: мої батько не були підданим хлопом, бо жили на солтисівстві. Але й солтисом не були таким, як бувають інші, бо ні людей не судили, ні чиншів чи данин королівських не збирали, ані на війну не йшли та не давали хлопця на війну.

Але поле мого батька, півтора лану несповна, то було колись солтисівство давнішими часами, а тепер уже вільництво. Батько взяли це поле в спадку по матері й мали на ньому вільництво, так, наче б були шляхтичем, лише до самбірської економії платили чиншу і жирівщини двадцять золотих. Коли б безпечно сиділи на цьому вільництві, було б їм добре, бо хліба воно могло дати подостатком. Так що ж, коли батькові заперчували право посесії та хотіли їх конче рушити з неї.

Господаркою на рілі батько не дуже займалися, лише мама, бо батько рідко були дома. Вони були розвізником і щороку кілька місяців були в дорозі.

Вже й мій дід були фірманом сільним, як то в нас називають прасолом, а в Україні чумаком. Тут усюди в Самбірщині і Дрогобиччині жупа на жупі: і в Дрогобичі, і в Трускавці, і в Модричі, і в Стебнику, і в Котові, а звідсіль квотники висилають бочками сіль на кінці світа, аж до Києва, на далеку Україну, ген аж по степи. Бо там хліба подостатком, а соли ні трохи.

Фірманка перейшла так із діда на батька, лише що батько не возили вже соли, а як узяти трохи грошей по дідові, забралися до купецької фірманки. То був добрий заробіток, але тяжкий; корисне ремесло, але небезпечне, а часом дуже стратне, коли того нещастя хотіло. Бо їхав ти, як на війну і хіба сам Господь милосердний знав, коли вернешся та чи живий і цілий вернешся, чи з повним чересом, чи босий та голий, на прошенім хлібі, з поломаним батогом у руці за цілий доробок, і радий ти лише, що голову виніс. Усюди дороги небезпечні, всюди багато опришків і гультяїв, ласих на купецький гріш та на багатий крам. Уже як на Волощину чи на Мадярщину їдеш із крамом, а відти вертаєшся, страху й біди наїсися часто досить, а що ж сказати, коли дорога веде аж у Туреччину, в поганські краї, татарським шляхом?

Тож треба вам знати, що мої батько аж у Туреччину фірманили, цебто в саму розбишацьку пашу. Мали батько у львівських вірмен велику ласку й пошану, бо були вірні, тверезі та сміливі. А вірмени вели велику торгівлю з турецькими країнами, возили туди силу золота та коштовного краму, а звідти на батьківщину верталися з іще більшими скарбами у блаватасах, золотоголовах, заморських коріннях, а нерідко й у перлах, кораблях та камінні дорогім. Двічі були аж у самім Стамбулі, столиці турецькій, де сам їх цісар або султан сидить. Обидва рази щасливо й з великим заробітком вернулися, але зарікалися вже втретє їхати. А таки поїхали, бо мусіли, а то через це солтисівство, з якого лихі люди хотіли прогнати батька.

Батько були законним посесором того вільництва, бо було воно дідичне, але що не по чоловічій лінії перейшло на батька, а по жіночій, то підстароста Бжезінський хотів його видерти батькові, коли не відкупиться. На замку не турбували батька за це ніколи, аби

тільки чинш заплатив у самбірській економії. Сам воевода Мніших іще небіжчикові дідові говорив, що може бути зовсім безпечним за свою землю. По 1611 році настав староста Данилович, а по чотирьох роках знову Самійло Конецьпольський. З того часу Бжезінський щораз гостріше наставляв, батька мого мучив, румацією погрожував так, що батько мусіли проситися й оплачуватися, а ждали лише Божої й людської помочі.

Ось того то батько й хотіли йти до гетьмана Сагайдачного, допомоги в нього просити.

І прийшов нарешті той день, що його я так нетерпляче вижидав. Була неділя. Батько одягнулися в нову сукману, мене мати одягли в чистенький одяг і ми обидва з батьком пішли до церкви.

Церква була повніська народу.

Я став роздивлятися по церкві, чи де не побачу гетьмана. Аж на крилосі біля нашого дяка помітив я сивобородого старця з великою бородою, у дорогому козацькому жупані й із шаблею при боці.

Він сидів на лавці. Та як прийшло читання апостола, став на ноги, взяв у руки книгу та й почав читати апостола. Я відразу догадався, що це сам козацький гетьман.

Наш дяк Онуфрій Чечка був славний на всю околицю — такий гарний мав голос та й знався на дяківстві. Але як гетьман Сагайдачний почав читати апостола, то геть загнав у кут нашого дяка. Хоч старий уже був, а такий дзвінкий мав голос, що любо було слухати. Як наша церква церквою, а старенька вже вона, то ще мабуть ніхто в ній так гарно не читав апостола.

По богослуженні, як люди повиходили з церкви, більш ні про що не говорили, тільки про гетьмана Конашевича-Сагайдачного.

— Ну, геть загнав гетьман у кут нашого дяка! —

говорив один. — Він, видко, до всього мистець: і до шаблі, і до крилоса.

— Гетьман він славний, гордість нашого села та й усеї Самбірщини — говорив другий.

— А бачите, хоч славний він, та не гордий і не соромиться свого роду й побожний. Бо то інший, якби пішов так високо, вже приступу не було б до нього, а це і в церкві, і між народом став собі, ще й апостола читає.

А якась жінка говорила:

— Та й горді тепер Конаші, що такого родича мають. Не погордив ними, загостив.

— Бо й мають бути на що горді, — говорив солтис. — Він, кажуть, із самим королем розмовляє, король радиться в нього, а королевича Володислава в походах віддає під його опіку. Оповідав мені син панотця, що у Львові на священика вчиться, що як Сагайдачний був у Варшаві в короля, то король йому мовив: „Ото я на твою опіку посилаю сина могого”. А коли король виїжджав зі Львова з арцибіскупської камениці, Сагайдачний стояв коло воріт і поклонився йому. Король поклав йому руку на голову й мовив так: „Взявши на поміч Господа Бога, я з вами сміло на ворогів наших іду”. Казав панотців Софрон, що бачив це все на власні очі й на власні вуха чув, бо близенько стояв.

Ось так говорили люди, з церкви йдучи.

А ми, цебто я й батько, пішли до хати Федора Конаша, куди заїхав гетьман. Як ми надійшли, гетьман стояв уже перед хатою та розмовляв із Федором.

Батько поклонився йому, а він відклонився та й каже:

— Здорові були, Максиме! Давно ми не бачилися.

— Ой, давно, — паноньку! — кажуть батько.

— Молоді ми ще тоді були, — каже гетьман. —

Та не панькайте мені, Максиме. Ми ж свояки та й не пан я, а козак. У козаків усі рівні.

— Не звичайний ви козак, — кажуть мої тато, — а славний козацький гетьман.

— Не славіший я від усього січового козацтва. У нас, на Січі, так: сьогодні простий козак, а завтра кошовий отаман, сьогодні — кошовий, а завтра — простий козак. Усе по волі братства козацького.

А на це мої батько:

— О, таке то не гаразд!

Засміявся гетьман та й каже:

— Чому не добре? Максиме?

А батько у відповідь:

— Я так своїм простим розумом міркую, що воно не добре. От у мене є господарство, поле! Я господар, як і мій батько, і дбаю про поле, як умію та можу. А якби так на моє поле приходив щороку інший господар, то якби воно те поле виглядало. Я сам, якби знав, що по мені прийде на господарку якийсь ледащо, не мав би охоти до праці...

Гетьман задумався.

— Та воно може й ваша правда! Але дарма, такий старий звичай на Січі й не зламиш. Оповідайте, Максиме, що коло вас чувати, як вам живеться, як поводитьься.

А Федір Конаш каже:

— Ходімте до хати, там поговоримо.

Пішли ми до хати, всі три посідали на лавках за столом, а я стояв коло батька.

— А це ваш синок, — питає гетьман у батька.

— Мій, одинак, — кажуть батько.

Гетьман погладив мене по голові та й питає:

— А як тебе звуть, козаچه?

— Івась Білик, — кажу.

— Як виростеш, Івасю, — каже гетьман до мене, — то візьму тебе на Січ, будеш козаком.

— Добре, — відповів я, — піду! Я дуже хочу бути козаком.

Гетьман погладив мене знову по голові, добув із череса червінця та й дав мені.

— На, Івасю, маєш на памятку від мене.

— Подякуй, Івасю, пану гетьманові за такий дарунок.

Я поцілував гетьмана в руку.

Жінка Федорова внесла пироги й запіканку.

В розмові батько оповів гетьманові про свій клопіт та журбу.

Гетьман записав собі все й пообіцяв, що як буде в короля, то в королівській канцелярії подбає про батькову справу.

— Сподіваюся, — говорив гетьман, — що не довго прийдеться вам ждати на королівське потвердження на ваше вільництво. Я й королевича попрошу, щоби подбав про корисну полагоду. А треба вам знати, що король віддав королевича під мою опіку на весь час походу проти бусурмен. Будьте доброї думки, Максиме!

Веселі та вдоволені вернулися ми додому. Я дав батькові червінця до переховку.

Гетьман поїхав на війну. Батько далі були певні, що гетьман поладнає справу в батькову користь.

Але цим добрим думкам скоро мав прийти сумний кінець. Минав місяць за місяцем, а ця королівська грамота на батькове вільництво, що мала прийти на замок, не надходила. Підстароста став щораз більше налягати на батька, а мав за спільника якогось мадаря, гайдука й великого колись улюбленця воеводи Мнішеха. Той маляр Гергей дістався на двір іще хлопцем, а тепер у Куль-

чицях при підстарості сидів, ніби на ласкавім хлібі, і він то ніби мав дане собі від старого пана це наше солтисівство. Тому обидва допікали батькові, турбували його погрозами: або по-доброму виносися, або витрясемо тебе з того вільництва, бо ми вже виграли справу на замку. Була то нечесна брехня, бо декрету не мали, а навіть самі побоювалися, що таки може прийти ця королівська конфірмація. Бо довідалися вже якось про гетьманську обіцянку, хоч батько нікому не оповідали про це. Тож справи стояли так, що обидві сторони боялися: батько — ануж скривдять його; підстароста й Гергей: ануж грамота буде? Коли один і другий боїться, легко годитися.

— Заплатиш нам двісті золотих, то обіцяємо залишити тебе в спокою для любови ближнього, — говорив Бжезінський.

— Нема в вас любови ні до ближнього, ні до Бога, — говорили батько, — коли ви так соромно напосілися знищити мене. За гріхи мої дам сто золотих, але вже раз дайте мені спокій і навіки поквітуйте та й хай вас Бог судить за мене бідного!

— Давай же зараз хоч би й сто. З милосердя лише робимо це.

Батько не мав стільки грошей, тому після довгих розмов так сталося, що батько на цих сто золотих записалися до св. Михайла, а за проволоку мусіли дати лихви того дуката, що його я дістав від гетьмана Сагайдачного.

Мав мій батько тої зими слабкий заробіток, а якось під весну року Божого 1622. виїхав до Львова із сіллю, хоч дуже нерадо возив сіль, ба — вже був зовсім закинув прасільство, як то називали, але мусів їхати раз для заробітку, бо ж узяв собі на голову такий тяжкий довг до св. Михайла, а також, щоб побачитися з вірменськими купцями, чи його десь із крамом у кориснішу якусь

дорогу не пішлють. Як вернувся, каже до мами якось неспіло, немов боявся зажури її:

— Не буде цього року великих фрахтів ні на Мадярщину, ні на Волощину, а що має йти в цю сторону, то вже згодилися інші фірми. Для мене нічого не лишилося, то мусів би я хіба самбірським жидам возити віск і шкуру на сплав до Сяну. Але Жеребко виправляє за п'ять неділь валку зі Львова.

— У Туреччину! Ах, я нещасна! — затурбувалася мама й не дала батькові докінчити.

— А само собою, що в Туреччину, — каже батько, — бо Жеребко лише з турецькими купцями має свою торгівлю. Та не в глибину Туреччини, бо не до самого Царгорода, лише до Адріанополя й до Варни, над море. Там мають причалити кораблі з крамом Жеребка. Тому я згодився з Жеребком. Гадаю, що з Божою поміччю туди й назад зароблю по сто талерів.

Багато було плачу й голосіння дома з причини тої батьківської виправи в дикі й небезпечі краї, аж над Чорне море.

Плакала мати, що батько пускається Бог зна на які пригоди, плакав і я, але не тому, що їдуть тато, лише тому, що мене з собою не хотіли взяти. І так у великім жалю час минав. Тимчасом батько мовчки готовився до подорожі, а я тоді хлопець уже чималий був, помагав, як умів.

Батько дали панотцеві на Службу Божу. Вислухали ми її дуже побожно. Батько висповідалися й запричащалися, попросилися з вуйком-дяком та зі знайомими в селі й на другий день рано, ще сонця не було на небі, віз уже стояв запряжений, коні фиркали, наче на добру ворожбу, та гребли землю копитами, — так їм прибуло охоти після двотижневого відпочинку.

Батько перехрестили знаком святого хреста маму

й мене, а мати його, обняли й поцілювали нас обоїх, зробили бато́гом знак хреста святого перед кіньми, сіли спереду, луснули з батога....

— Вйо! Гей!

Затарахкотів віз по сухій дорозі, а мені й мамі здавалося, що то його ковані колеса по серці нам переїхали.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Незабаром після відїзду батька сталася в нас велика суматоха. Верталися війська з турецької війни, верталися бідні, схуділі, обдерті, голодні, а в тій біді непамятні людські біди. Насамперед стала пересуватися шляхта, що йшла додому з загального ополчення. Їй спішно було до власного комина. Певне мало там хто з них бачив живого турка, бо то все зараз після хотинської потреби ще з-під Львова вернулося, не понюхавши пороху. Але за шляхтою посипався справжній вояк найрізнішої зброї, ще наче мокрий від поганської та своєї власної крові, курявою битви вкритий, чорний від вітрів і сонця. Часто хорий, часто ранений і скалічений, а все голодний, обдертий і майже дикий. Надивився ти тоді, брате, що то війна вміє!

Всі ці вояки то переходили далі, то задержувалися. Та найчастіше бувало так, що ледве одні присядуть, уже інші зганяють їх силоміць, так що без брязкоту шабель і без стрілянини часто не обходилося, і ще з гнетом і з сльозами вбогого люду, бо в Польщі вояк довго був неплатний. Жив із того, що йому дали, чи скоріш із того, що сам узяв собі. Були між ними грабіжники, що не знати було, чи то свій, чи ворог. Із татариним стояли нарівні. Де був який когут, то зїли його; телят різали, полотно бабам видирали, зеренця жита й стебелини соломи не лишалося по них у stodолі. Таке то було польське військо.

Так і в нас у Кульчицях діялося. Одна лише була втіха для мене, що зараз першого дня вояки страшенно збили підстаросту і гайдука Гергея за те, що їх до двору

не хотіли пустити, а казали їм іти до нас, убогих селян. Бог змилювався, бо вони пішли нарешті або прогнали їх із цілої околиці. Коли ж прийшли гузари, підстароста з гайдуком Гергеем списували для них квартирі. А що наша хата була найгарніша в селі і була при ній велика стайня, то нас найперших записали. У дворі, в якому лише підстароста Бжезінський сидів, став гусарський підхорунжий із кількома товаришами, а на нашу хату припало три коні з одним чурою.

Пам'ятаю, було то вже над вечір, ворота нашого подвіря були примкнені. Я сидів у хаті, коли чую — хтось голосно кричить:

— Гей! Гей!

Виходжу й дивлюся: перед ворітьми стоять три коні: два з них накріті червоним сукном, а на третьому; багато меншому, худому і на око дуже непоказному, сидить юнак, у каптані з телячої шкіри із шерстю, в баранячій шапці, високий і гострокінчастий, загнутий на лівий бік. Із довгим списом, із шаблею, а на плечах і при боці висять йому три ніби сакви, одна дуже довга, друга коротша, третя ніби кругла, а всі три дуже кудлаті, бо шиті з козячого кожуха.

— Гей! Гей! — кричить до мене. — А відчини-но ворота, котюго!

Іду відчиняти, а тимчасом вийшла й м'яка, вже дуже лиха, червона й нахмурена, із затисненими вустами, бо вже їй ті вояцькі квартирі доїхали до живого й так нас знищили, що й хліба сухого не раз не було. Пам'ятаю, мама звичайно говорила: „Прийшов один, узяв сукману, прийшов другий, взяв сорочку, прийде третій, то хіба шкуру зідре з нас”.

Але цей новий гість у телячій каптані якось так не виглядав, щоб нас зі шкіри мав лупити. Хоч мене хвилину тому назвав котюгою, тепер кивнув мені головою,

усміхнувся весело, зіскочив із коня, зняв шапку, вклонився гарно мамі, поцілував її в руку й каже:

— Слава Богу! Дай Боже здоров'я, пані-матко!

Коли він так зняв шапку й чемно нас поздоровив, ми обоє лише роти роззявили зі здивування, бо той чоловік мав цілу голову обголену, а на чубку лишився йому лише довгий жмут волосся, який він завинув собі аж поза вухо.

— А тебе як кличуть? — питається мене цей козак.

— Івась, — кажу і питаюся: — А вас як?

— Я називаюся Семен Тимченко, зпід Черкас, оса-вуленко.

Завів коні до стайні, а вже були йому з двору обрік приставили й устали устав у перегородах, прив'язав, насипав їсти, наложив сіна, а перед тим зложив у куті доргого списа й ці косматі бесаги. Потім із одної бесаги добув лук, із другої сагайдак зі стрілами, а з третьої козацьку кобзу з деревеного дерева, поздіймав сидла і пістолі, що їх мав під кульбакою, та все це порозвішував у порядку на кілках.

Я ввесь той час водив за ним очима з великою цікавістю, а як вийшов із стайні, побіг і я та ждав, чи скоро, як інші вояки, почне клясти й кричати до матері: „Давай, бабо, їсти!“ Мати була саме на подвір'ю з сокирою в руці і збиралася рубати дрова, бо наймита ми вже тоді не мали. Козак прискочив до неї, відібрав їй сокиру та й каже:

— Лишіть! Я це краще зроблю.

Нарубав дров, заніс до хати, взяв дві порожні коновки й не питав навіть, де в селі криниця, бо її подорожі бачив, та наносив води. Коли ж бачив, що мати розпалює, підсунувся й сам так скоро запалив вогонь, що ми з матір'ю з дива не могли вийти. Потім побачив горнець, що його мати приготувала, налив до нього

води, приставив до вогню, а як зробив це все, сів на ослінчик і каже: — Ну, вогонь є, вода є, тільки вари, коли б тільки було що.

Так той Семен чемно приговорився до вечері, що мати за його добрість дала йому пшоняної каші з молоком. Їв, наче вовк, — такий був голодний.

Узяв нас відразу за серце цей козак і з кожним днем миліший був мамі. А я то його так полюбив, наче б то був мій рідний. Не був нам тяжкий, скорше дуже помічний. Матері, коли лише міг, помагав: дрова рубав, воду носив, хату замітав, у поле ходив, січку різав, на жорнах муку молов, що візьме, то йому під рукою горить, такий жвавий робітник та веселий. А співає — аж у хаті любо.

Було візьме ввечері кобзу свою й стане співати. Перервами на струнах перебирає й вони аж співають, наче живі, і здається тобі нераз, що плачуть так жалісно, що й тобі хочеться плакати. То знову бють, наче в радісні дзвони, або, наче весела скрипка, до танцю кличуть, аж підскочиш з місця. То знову шумлять тихо, наче вітер у бурянах, і гинуть десь далеко, далеко, наче б то аж за горами, за борами було, і вже не до вуха промовляють, а до самої людської душі. І так здається, наче б щось дуже добре й любе від тебе втікало, втікало, а вкінці зовсім утекло і вернутися не обіцяло... Моїй неньці все тоді на плач збиралося, все їй стояв перед очима батько, бідний, самотній, мандрівний, в далеких поганських країнах.

— Милий Боже, — каже раз мати, — що там тепер мій поробляє!

— Ваш? — питається Семен і каже далі: — Ось я дурень, а я думав, що ви вдова. А де ж ваш?

— Поїхав з фірманкою, з вірменським крамом... Вже тому кілька неділь буде.

— А куди поїхав? — питається козак.

— Далеко, дуже далеко, аж над Чорне море.

Козак сплеснув у долоні та й каже:

— Чорне море! Знаю, знаю! Бував я на Чорному морі, — ой, бував! Року нема, як там був! Гей, гей, то наче моя батьківщина.

Коли ж говорив це, очі йому жевріли, як два вуглики.

— Над Чорне море поїхав. Дивіть, а нічого й не кажете! Але де, на який бік? Бачите: Чорне море велике, велике, як світ! А по берегах міста, і села, і замки, а від одних до других далеко, далеко, знову світ! Білгород, Килія, Сулима, Тарабозан, Синопа, Варна...

— Варна, Варна! — викликнула ненька. — До Варни з купцями поїхав.

— То так і кажіть, що до Варни! Знаю, знаю! То не там, від Запорожжя, де наш Дніпро, ані там від Волощини, де ваш Дністер до моря впадає, то вдолі, вдолі...

— Як то Дністер? — питаю здивовано, бо Дністер плив під нашим селом. — То Дністер пливе аж до Чорного моря?

— А чому не має плисти?... Пливе аж до самого моря, а коли б ти, хлопче, вийшов тут із Кульчиць, а йшов увесь час понад беріг, ішов, ішов і йшов, то дійдеш до самого Чорного моря.

Задумався я дуже, а тимчасом мати каже:

— А ви там були, Семене?

— Чому я не мав би бути? Був я там, був я й далі. Де то Семен не бував із батьком осавулом і молодцями.

— Пішки, дністровим берегом? — питаю я.

— Бач його! Пішки! берегом! Ще ти дурний хлопчина! На чайках ми там були...

І став дуже сміятися з мене, а я вже встидався питати, що це таке чайки, бо я знав лише, що є чайки-птахи і чув, що на осінь вибираються вони за море.

Але мама запитала:

— А що це таке чайки?

І ми довідалися від Семена, що то такі великі човни, жолоблені з липових колод, шкурою в середині вибівані, а довкола трощею, цебто очеретом виплетені. На таких чайках і ріками і морем скоро можна плисти, хто вміє добре веслувати.

— А що ви там робили, Семене, на Чорнім морі й у Варні? — питається ненька.

— Що ми там робили? Гуляли! В гостях ми там були, в гостині! Лише що нам там не були раді, ой, не були!

Тут перервав і не хотів далі розказувати, лише такий якийсь зробися наче б його хтось підміняв. Щось йому таке з очей блиснуло, чого ми раніш ніколи не бачили, так, наче б у цьому козакої ще інша якась людина сиділа, але лиха й жорстока, що тепер із печери виглянула на нас. Але це було лише хвилинку, бо зараз потім знову став веселий.

Мали ми багато потіхи з того козака, і я, і мати, і сусіди, а я найбільше. Навчив мене грати на своїй кобзі, навчив із лука стріляти, а був такий зручний у цьому стрілянні й таку мав дивну певність в оці, що, було, птаха на лету стрілою прошиє; показав, як маю собі стругати вершки на стріли, як на них набивати гострі кінці, як робити самотраски, сильця і сітки на птаство та звірину, як виплітати ятірки на риби, як у чистім полі або в лісі визнаватися, де сонечко встає, а де ховається; де на небі південь, а де північ, навіть уночі із зір; як прикладати вухо до землі й наслухувати та пізнавати, чи хто їде здалека, чи то вози, чи кінні люди, чи їх мало, чи більше — та й навчив різних цікавих річей, яких у нас на селі ніхто або зовсім не знав, або недобре знав. І з конем своїм, худим і на око дуже марним, був наче з приятелем або рідним братом, говорив до нього, наче до людини, та казав, що кінь його розуміє, а він коня.

Дозволяв мені також сідати на свого коня, а коли двох інших коней вів на прохід, дозволяв мені їхати на своїм, а сам їхав на гусарським.

Одного ранку виїхали ми так із кіньми і взяли напрям на Самбір. Зробили ми може якоїсь чверть милі, як здибали невеличкий віз, але добре навантажений, наче б якийсь крам віз, із двома сильними кіньми у мадярським запрязі і з візником, одягненим не по-нашому, бо в нас таких свит і таких шапок високих, гострокінчастих, дуже подібних до тих, яку козак Семен мав на голові, ніде довкола не носили. Як його Семен побачив, то аж підскочив на коні та зараз до нього:

— Слава Богу! Ви від Таращі?

— А від Таращі. Від Лебединої Греблі.

— А відкіля їдете?

— Аж із семигородської країни.

— А куди Бог провадить?

— До Львова, 'а відтак помагай Біг', додому, в Україну.

— А віз і коні ваші?

— Коли б то мої! Я бідний чумак. Не мої, жидівські.

— А що то за жид?

— Хотинський, турецький жид, Рудий Хаскель.

— Рудий Хаскель! — крикнув Семен і так кинувся на коні, наче б хто його стрілою прошив. — А де він?

— Лишився позаду, — каже візник. — Іде конем. На сивому коні, ось їде, вже чути.

Дивлюся я в той бік і бачу: їде на сивому коні хлоп дужий, у чорному жупані, перепоясаний широким ремнем із сирої шкіри, лице темне, наче в цигана, з великою рудою бородою і малими швидкими очима, що світяться наче в ката.

Як лише його козак Семен побачив, почервонів увесь, наче польовий мак, жили набігли йому кровю на

чолі, а очі запалали таким гнівом, що аж мені мото-рошно стало.

— Бог мені дав його! Бог дав мені його! — каже го-лосно і валить із конем просто на цього жида.

Жид глядів більше на наших коней, ніж на нас. Тільки як Семен крикнув та до нього підскочив так близько, що своїм коліном торкнувся майже його коліна, глянуv на козака:

— Рудий Хаскель! Рудий Хаскель! — крикнув Се-мен. — Собачий сину! Знаєш ти мене? Знаєш Тимченка?

Жид затрусився, поблід і в наглім жаху подав назад коня, але в цю ж мить козак ухопив його за горло й так сильно стиснув, що малі жидові очі кровю набігли і ви-лізли наверх, наче галки. Жид аж захрипів, але в цю ж мить плетеним канчуком, що тримав у руці, із усієї сили вдарив коня, що на ньому сидів Семен. Свиснула жи-дівська нагайка в повітрі, наче гадина, і, наче гадина, звинулася на коні. Кінь, наче скажений, кинувся великим скоком набік. Семен упав на землю. Жид затяв нагайкою свого коня і пустився втікати. Наче вихор розмітав за собою куряву і пропав із очей, наче в темній хмарі.

Семен зірвався на ноги, скинув мене зі свого козаць-кого коня, зіпнявся на кульбаку й, не сказавши слова до мене, пустився стрілою за жидом. Зник, як стріла пущена з луку.

Піднявся вгору високо другий туман куряви та за-крив Семена й коня. Лишився я сам посеред дороги, а гусарські коні тимчасом побігли в поле. Я не знав, що робити, чи ловити коні, чи чекати Семена, — стояв, здурнілий від страху і цікавості, з очима вліпленими в хмари куряви, що неслися щораз далі, щораз далі, аж пропали під горою.

ЗАПОРІЗЬКА ТАЙНА

Минув день, а Семен не вертався. Коней зловили щойно під вечір і привели на село. Та вже їх не поставили в нашій стайні, а в дворі у підстарости. Прийшов гайдук Гергей у нашу хату та й казав мені йти з ним до двору. Йшов я з великим страхом, наче б був співвинуватий у тому, що сталося з цим жидом і Семеном. Питали мене суворо, навіть нагаями погрожували, щоб я все сказав, що тільки знаю, щоб нічого не затаїв. І я все сказав, хоч того небагато було і ніхто з цього не міг бути мудрий. Того дня не спав я цілісеньку ніч. Мати також. Усе нам здавалося, що козак вернеться. Як тільки щось ворухнулося на подвір'ї, вітер чимсь потрутив, чи собака десь на селі забрехала, я вибігав із хати.

— Хай би вже не вернувся і хай би ми вже ніколи його не побачили, — каже мені мати на другий день рано. — Тільки б не зловили його. Бо хто знає, як то було й що там сталося? Може щось страшне, може якийсь розбій, убивство того рудого жида...

Поцілила мати в саму правду, бо під вечір вуйко-дяк, що Семена в нас пізнав і дуже полюбив, прибів до нас задиханий та й каже:

— Їхали нині солярі з Дрогобича. Говорили, що там недалеко Борониці найшли люди на полі якогось турецького жида, шаблею страшно порубаного, вже знаку життя не давав. Зложили його у жида квотника, що живе недалеко, а цирулик, що його прикликали, ще в ньому життя домацався, але каже, що смерть йому певна від розлупаного черепа.

— Від Семенової шаблі! — скрикнув я майже з ра-

дістю, бо, хоч я з тої цілої пригоди нічого не розумів, таки насліпо держав із козаком проти жида.

— Певно, що не йнакше, — каже на те вуйко, — але хто там знає, чи й Семенові не дісталоя, бо жид цей мав у руці вистрілену пістолю.

— Може й Семене убитий! — каже мама. — Може підстрілений поволікся десь у ліс або в поле і там сконав. Нещасний сирота!

— То його кінь лишився б, — кажу я на те, — а як коня нема, то Семен певно здоровий вийшов. Знаю я того коня добре: не відступив би від свого пана ні на крок. Так би при ньому вартував, наче собака, і скорше здох би, ніж би втік від нього.

Так ми й усі в селі говорили й заходили в голову, що то за справа була між Семеном і тим подорожнім турецьким жидом. Тимчасом знову день цілий минув без вісті, і все, як було тайною, так і лишилося. Тої ночі я знову не міг заснути, все думав про жида й Семена. Обидва мені стояли так в очах, наче б я обох живих мав перед собою. Лежу так у малій хаті з отвореними очима, — мама спала в світлиці, — і в голові клубиться мені від дивних річей, наче в якійсь страшній казці. Дивлюся в мале віконечко, проти моєї постелі, а ніч була доволі ясна, хоч місяць не доходив ще повні — коли нараз бачу, як якась тінь підсувається, і чую легкий стукіт. Не вірю спочатку ні очам, ні вухам, думаю, що то лише привид, але ось знову і тінь бачу виразнішу і стукування чую голосніше. Зриваюся з постелі, та в цій хвилині приходить мені на думку, що то хіба Семен мусить бути.

Обережно, тихесенько, щоб матері не збудити, викрадаюся до сіней, відсуваю засув і з порога визираю на подвіря. Дивлюся я, а тут під вікном стоїть Семен. Побачив мене зараз, приступив до мене та й каже пошепки:

— То я, Івасю, я, Семен. Де мої пістолі?

— Я сховав їх у хаті, — кажу.

А треба знати, що на другий день, після того, як пропав Семен, я й мати забрали з порожньої стайні всі його речі: лук, сагайдак, пістолі, кобзу до комори.

— Лук і кобза хай будуть твої, на памятку по Семенові, а пістолі мені винеси та й сам збирайся, бо мені треба тебе.

Впав я до хати, одягнувся скоро, тихцем із комори забрав пістолі та й викрався на двір, наче злодій, щоб мати не чула. Козак узяв пістолі, схопив мене сильно за рамя і лише одно слово сказав:

— Ходім!

Наша загорода стояла досить далеко за селом, майже на безлюдді, тож не було великого страху, щоб нас хтось бачив, хоч, як я сказав, була ясна ніч. Проте Семен розглянувся добре довкола, якийсь час вслухувався, а потім пішов зо мною дуже скоро. Перебігли ми поле і запали в ліс.

На узліссі Семен затримався та й каже:

— Дивися добре очима, як рись, гляди гостро та міркуй собі, щоб запам'ятати дорогу, й щоб ти міг трапити без мене чи вдень чи вночі, куди я тебе тепер заведу. Уважай і памятай, якби коли тобі ходило про смерть чи життя.

Ввійшли ми в ліс і йшли довго, дуже довго, кілька годин, мені здавалося, а Семен дорогою все вчив мене, як пізнавати дорогу, показував мені знаки, по яких я маю йти то просто, то вліво, то вправо.

— Туди підеш, там скрутиш, відси — просто, наче з лука стрілив, на північ візьмешся.

Казав мені лісти на дуже високу сосну й сам виліз, а відти на зорі казав уважати, які мені добре дорогу покажуть, коли б цього було треба.

Вкінці прийшли ми на більшу галяву, сховану в чорній гушавині, з одного боку від ліса перекраюну глибоким яром. Від тої галяви на північ ліс виразно наче вго-

ру скочив, бо так стрімко лісовий ґрунт підіймався, що ми нараз стали перед стіною і коли б хотіли дістатися далі, не збочуючи з дороги, то хіба лізти по драбині. Тут Семен став і питається:

— Ти запам'ятав собі добре дорогу?

— Запам'ятав.

— Трапиш до дому?

— Траплю.

— А з дому?

— І з дому.

— Кілько тобі літ? — питає далі.

— Шіснадцятий.

— Шіснадцятий рік! — каже на це Семен. — То в твоїх літах уже був молодець із мене! Брав мене батько на війну й на походи, до чайки на Чорне море! Чи одного я татарина стрілою з коня зсадив, як мені було шіснадцять літ! Знаю, що ти цікавий і недурний. Та й щира душа з тебе й вірна. Знаю, знаю. Зради ще не знаєш, певне не знаєш, але чи не пізнаєш? Хто то знає, Бог знає... За нами козаками, ходить зрада, як тінь за людиною; більше молодців гине від зради, ніж від ляцького самопалу, ніж від татарської стріли, ніж від яничарської шаблі! А присягнеш, що додержиш мені слова?

— Присягну! — кажу сімло.

Семен вийняв із пазухи дерев'яний хрестик, київський, різаний, поцілував його, казав мені поцілувати та й заговорив:

— На цей хрест, на святого Спаса, на Богородицю, на святого Миколу та на всіх святих і блаженних Печерської Лаври присягни, що те, що тут довідаєшся, заховаш у тайні, що ніхто не почує від тебе того, що ти від мене почуєш, що нікому цього не покажеш, що я тобі покажу, та що все так зробиш, як я тебе навчу! Присягаєш?

— Присягаю.

— Той турецький жид, Рудий Хаскель, що ми його зустріли, то був такий проклятий собака й зрадник, що кров козацьку пив. Бог мені його в руки дав. Згинула гадюка від козацької шаблі.

— Що він вам зробив Семене? — спитав я.

— Що зробив?! — сказав Семен. — Батька мого зрадив і туркам-поганцям його продав, як худобину продав, наче собаку на ланцюг видав його.

— А хто був ваш батько? Чи також козак? — питаю знову.

— Як же ж не козак? — каже Семен. — Певне, що козак, ми всі з козаків і козаки. Кожний козак! Але який був козак! Другого такого нема на Січі, в цілій Україні нема, ні на Запоріжжі. Він іще гетьмана Косинського бачив, із Бородавкою воював, із Лободою на турків ходив, із Наливайком і з Сагайдачним! Він був правою рукою Конашевича-Сагайдачного, оком у голові був у нього. Чорне море його знає і сам султан знає про нього. Турецькі баші тряслися перед ним зі страху! Він Синоп здобував, і Архіоку з димом пустив, і Очаків. Із Конашевичем спалив недавно Кафу, ледве два роки тому! На турків ходив.

— А чому ви, Семене, не рятуєте батька? — питаю козака.

— А що я тут робив би у вас, коли б я не хотів рятувати, батька! Навіщо ж мені було вибиратися сюди, аж під Самбір? Я козак вільний, незалежний, ніколи я панам не служив, а так лише взяв службу у Конечпольського, бо думав, що він мені батька викупить із поганських рук, бо його також знає і знає про нього, від свого свояка, знає й від інших. Та надія на нього завела! Але Бог дав мені в руки Рудого Хаскеля, то вже тепер нічого не потребую. Знаю я вже, що робити і як батька рятувати !

— А чи ви певні, що ваш батько живе ще між турками? — питаю Семена. — Може вже вбитий?

— Вбитий? — каже на це Семен. — Турки напевно не вбили його! Вони раді, що його живого мають, аби тільки довше. Вони його собі на вагу золота тримають. Треба тобі знати, що мій батько славний пушкар, голосний у світі, ген по всій Україні. Другого такого не знайти, хіба, що в німецьких країнах.

Я хотів питатися Семена, що це таке пушкар, бо тоді цього не знав. Та він наче вгадав, що я цього не розумію, й каже далі:

— А чи ти знаєш, що то пушкар? Певне не знаєш! От шіснадцятий рік хліб їсть, а дурний, — про пушкаря не чув! А про гармати ти чув? Пушка й гармата — це одне й те саме. Мій батько вміє коло гармат ходити, як ніхто інший... Як наставить, вимірить, вицілить, запалить, то куля навіть на цаль не хибить. Як хоче кому урвати голову, то відірве. Я так із лука не вмію вистрілити, як батько з пушки! Його кулі слухають: кожна летить туди, куди пішле її, як козак із листом. Але це ще не все, хоч дуже багато. Батько сам уміє пушки робити. Він уміє виляти із криці таку страшну гармату, що хлоп у неї влізе, а як із неї вистрілити, то земля трясеться, а куля з неї вежі й мури валить, у купу каміння обертає. Він і дзвони вміє виливати, ще й які! Як задзвонять, то наче зі щирого срібла. Як роздзвоняться, то аж серце радіє; голос по полях і степах милями пливе, до неба бе... бам! бам! Ціле повітря грає й співає! Може колись почувеш такий дзвін, що його батько вилив, або побачиш таку пушку його роботи. Чому ні. У Наливайка була одна, забрали її ляхи до Кракова. То як же ж такого майстра турки вбивали б? Він живе, але де? Може в Хотині, може в Бендерах, може в самім Стамбулі коло пушок мусить робити, на пожиток поганців, а на згубу

козацьку. Але я його знайду, конче знайду, як Бога на небі! Тепер уже знаю як і маю його шукати й чого мені треба.

— Ви певне обдерли Хаскеля, Семене, — сказав я, — і маєте тепер багато золота на викуп...

— Обдер, не обдер, — каже козак, — мав песький син при собі гаманець, певно повнісенький дукатів, але я не взяв ані одного. Я шукаю чогось іншого. І так Бог дав, що я знайшов. І тому не дбав уже про його гроші.

— А що то було? — питаю.

— Дивіться, люди, відкіля він такий цікавий! То було щось, що більше варте, ніж золото, яке міг би двигнути на собі Рудий Хаскель, хоч ти бачив, який він хлоп. То було те, що погубило мого батька!

— А ви казали, Семене, що батька не що інше погубило, лише жидівська зрада.

— Але зрада з того пішла, що батько мав те, на що жид був ласий, наче вовк на барана, а чого купити не міг, бо батько знав, чого воно варте. Бо бачиш, хлопче, у нас так буває: йде козак на виправу, уходи, чайками пливе на турецькі береги, здобуває великі скарби. Але як із уходів вертається і хоче продати, то зараз староста або його служба відберуть. А козак же це шаблею здобув і на кім? На песькім сині, на поганцеві, невірнім ворогові християнства. Козак кровю своєю заплатив, лише кривди покарав, бо ж скільки народу, золота, срібла зі святих церков не беруть турки й татари! Чи то справедливість? Але що робити, так воно вже є! Тому, рад-не-рад, козак мусить собі заходити з жидом, із вірменином, із волохом, що на таке купно лакомий, але найчастіше з жидом. Так і з цим Рудим Хаскелем бувало. Після кожних уходів приїздив поганець до нас і купував; десятої, сотої частини того не дав, чого річ варта, а козак продати мусів. Торгував Хаскель добиччю мого батька, але батько не дурний, знав, що скарб рідкий має.

Сто таких жидів потряси, а стільки грошей не витрясеш. Одного Хаскелеві хотілося, як чортові душі, а цього не міг дістати. Заманив батька ніби до багатого купця, що нібито з Москви вмісне приїхав, до першого царського слуги. Той певно купить, для самого царя на Кремлі купить. Батько знав із давен-давна Хаскеля, торгував із ним довгі літа, повірив. Поїхав із жидом на волоську границу, впав у засідку. Хаскель забрав йому все, що було при ньому, а самого туркам видав і ще заплатити собі казав, бо їм пушкаря до рук привів, якого на світі пошукати... Так то було.

Хвилинку Семен мовчав і глядів перед себе похмуро, наче думав над тим, що сталося, і над тим, що завтра може статися:

— Досить того говорення! Знаєш більше, ніж треба, але того не знаєш, навіщо я тебе сюди кликав. Мені час у дорогу. Ти присягнув на хрест святий і під великою клятвою, а хто такої присяги не додержить, буде від Пресвятої Трійці відділений і на місце Юди покликаний. Слухай же тепер і вважай! Бачиш оцю щілину в скелі?

— Бачу.

— Стань плечима до скелі, обіприся об неї, так щоб собою закрити щілину.

Я зробив так, як Семен хотів.

— Тепер дивися вперед, просто поперед себе, як стрілив; дев'ять кроків зроби, але великих, добре розкарячуй ноги, бо ти менший від мене.

Я зробив дев'ять кроків.

— Тепер стань на одне коліно.

Я став на коліно, а Семен приступив до мене, присів і землю коло мого коліна добре оглянув.

— Так, добре, зовсім добре. Чи бачиш щось на землі, знак якийсь, чи слід?

— Нічого не бачу, — відповів я.

— Слухай же! У цьому місці, що на ньому тепер твоє коліно, я закопав те, що мого батька завело в ясир, а Хаскеля завело в мої руки. Це коштувало багато крові й багато нещастя. Того перса, що це приніс аж із індійської країни, отруїв один вірменин, того вірменина задушили три греки в Білгороді, тих греків наказав утопити адриянопільський баша, того башу вбив отаман Лобода, Лободу розсікли запорожці, аж воно дісталось моему батькові, а батько вяче тепер у поганських ликах... Коли б ти захотів узяти те, що я закопав, то й тебе жде нещастя...

— А ти чому цього не візьмеш? — питаюся Семена.

— Візьму. На те я закопав, щоб узяти. Але тепер боюся брати, бо про мене вже всюди знають, як убивника того Хаскеля. Мушу добре пильнуватися, щоб вийти ціло. Носити це при собі небезпечно: можна загубити, можуть украсти. Але як із розвідів вернуся і вже напевно знатиму, де мій батько, в яким замку, у якого баші, то прийду сюди, або когось іншого пришлю до тебе, а ти тому вірникові, що прийде від мене, покажеш місце, де має копати.

— А як же ж я його впізнаю і як йому дам віру? — питаю я на те.

— Ось це я розумію! Тепер мені подобаєшся, хлопче! — сказав Семен. — Я чекав лише, чи спитаєшся. Слава Богу, що спитався! Бо тепер знаю, що маєш розум. Слухай і затям собі: як хто прийде до тебе, чи то буде старий, чи молодий, чи хлоп, чи баба, чи слуга, чи пан, чи чернець, чи вояк, чи в лахмітті з дідівською торбою, чи в саєті і при багатій шаблі — всеодно, коли хтось прийде до тебе й ударить тебе долонею по лівім рамени та скаже слова: „Пророк Магомет!”, то ти відповіси йому: „Варна”. Він тобі на те має відповісти: „Тимченко здоровить тебе!”, а тоді маєш повести його на цю галяву й показати йому це місце. Хай викопає

й іде з Богом, а ти маєш мовчати, як гріб. А тепер у дорогу, — озвався Семен по хвилині і ми пішли назад тою самою дорогою і знову по дорозі клав він мені в пам'ять усе, по чім я мав пізнати, щоб не зблудити та трапити до цієї скелі на галяві.

Коли ми були вже в чистому полі, Семен обійняв мене, поцілував в обі щоки та й каже:

— Бувай здоров, Івасю, помагай Бог тобі! А як піде щасливо, вернуса і візьму тебе з собою на Січ, на Пороги, погуляєш із нами й на турків підеш! Бо ти добрий хлопець, вартий бути козаком! Бувай здоров!

Я його від щирого серця також, наче брата, поцілував і питаю:

— А кінь де?

— А де ж був би? Є, чекає на мене, зараз тут буде.

І встромив палець у уста та свиснув двічі коротко й пронизливо.

За хвилинку почули ми тупіт копит у полі й кінь надбіг до свого пана іржучи радісно. Семен скочив на сідло і пігнав вихром через поля до дороги.

Сумний вертався я до хати, бо втратив щирого приятеля. Вхожу на подвіря й бачу — мати стоїть у дверях і кличе:

— Івасю, це ти? Куди ж ти бігав поночі?

Я мусів мамі сказати, що мене Семен викликав, і що я потайки викрався, бо не хотів будити її, що Семен хотів лише попрощатися зо мною та що я йому виніс пістолі.

— А чому ж тебе такий час не було? — питає мати.
— Я збудилася від шелесту та й дивлюся — тебе нема. Що ти так довго робив із Семеном?

— Я відпровадив його до коня, він лишив був коня під лісом.

— І більше нічого? — питає мати.

— Нічого більше.

Добре, що то була ніч, бо мама була б бачила, як я спустив очі і як зачервонівся на лиці. Мене ніхто не вчив брехати. та я й не вмів брехати, але тепер збрехав уперше в житті і то перед рідною матір'ю. Жаль великий взяв мене і каяття. Було мені так, наче б зазнав я якогось нещастя. До світанку було ще доволі далеко, я поклався й заснув. Уже сонце високо стояло на небі, як я пробудився, і здавалося мені якийсь час, що те все, що сталося, було лише сном і нічною примарою. Став я скоро збиратися, аж увиходить матуся та й каже:

— Слухай-но, Івасю, люди в селі говорять новину, що той жид ще живе та що то дуже багатий купець, слуга й вірник різних князів і воеводів, які поставляться за ним. Семена вже всюди аж по Львів і Перемишль шукають, із самбірського замку вислано погоню в різні сторони, аж до угорської границі, гайдуків, смоляків, вояків. За Семенову голову визначено тисячу золотих. Візьме той, хто його живого або вбитого приставить. Пішло багато вояків і селян, як добровольці, ловити козака, навіть підстароста з гайдуком Гергеєм виїхали скоро світ.

Мати говорила це й дивилася на мене пронизливо та перелякано, а я стояв на колінах, ніби до ранішньої молитви й слова застрягли мені в горлі, а серце билося так, наче б хтось молотом товк мені під ребрами.

Батько мав вернутися з турецької фірманки найдалі в серпні, тимчасом ось уже й вересень добігав кінця, а батька як не було, так і не було.

Страх за батька й смуток великий настав тепер у нашій хаті. Мати плакала вдень і вночі, а я в жалю моїм ані розважити її, ані собі додати відваги не вмів. Та й люди в селі, замість нам додати відваги і надії, лише співчували матері, відвідували її, ніби по небіжчикові й вічно говорили, що з турецької країни мало хто тепер вертається, бо там усе великі неспокої і пролиття християнської крови та що з Божою волею треба погодитися й на Службу Божу давати за батькову душу.

— Коли б ваш жив, — казали мамі, — то дав би знати про себе навіть із турецької тюрми, а так певно без священика між поганцями марно згинув.

А тут ще й єдиний наш свояк і опікун, вуйко Гринько, дяк, помер із гарячки. Тепер ми лишилися сироти.

Ходили ми з матір'ю до Самбора, до купця Зозуляка, що мав склад угорського вина й торгував із львівськими вірменами, та просили його, щоб написав, чи не знають чогось про ту каравану, з якою батько їхав. І він зараз написав, але зо Львова відписали, що там також між вірменам, що мали або свояків, або крам у цій каравані, дуже велике затривоження й журба, бо не мають ніякої вістки ні від кого.

Коли біда та журба, то й більше бід і горя прилучується до них. Кажуть люди: біда біду родить — і воно правда. Батько на св. Михайла мав заплатити підстарості сто золотих і вже мали його лишити в спокою, наче

на дідицтві. Реченець давно минув, батько пропав без сліду, а про королівську грамоту навіть чутки не було. Казали нам виноситися з нашої власної хати, насилу нас викинули. Мама боронилася, призивала Божої і людської помочі, бігала, бідна, на замок самбірський, благала, на порозі клалася, взивала пімсти небесної на кривдників сиріт, на тих опришків нелюдських і грабіжників чужої праці, казала, що ліпших від них на шибеницях вішають — не допомгло нічого. Так відразу, за одним махом, із нині на завтра, в дідів нас перемінили. Я вже був великий хлопець і коли б за моєю волею йшло, був би я сокирою боронив батьківського хліба, із Семенового лука стріляв би, підстаросту й гайдука Гергея напевно вбив би та й сам дав би вбити себе, але мати не дозволяла мені робити цього: не допоможеш, каже, а себе й мене погубиш.

Мусіли ми стерпіти це. Жалко мені було й соромно, що я не такий, як козак Семен, що нічого не боявся, а говорив, що найліпше право пише шабля, а куля — це ліпша печатка, ніж канцлерова, та що ледащо та людина, що не впізнється за свою кривду. Але памятаю також, як Семен часто говорив приповідку: „Терпи, козаче, отаманом будеш!”

Мати спровадилася до одної вбогої вдови. Жили ми там у тісноті й нужді. Коли нас по-розбишацьки викидали з нашої загороди, пограбували нам увесь господарський добуток: корови, збіжжя, знадібя, бо — каже підстароста — безправно на чужім ви тут сиділи стільки літ, за незаплачене комірне це все піде на королівський скарб.

Те, що дозволили забрати, були лише мізерні ґрати, святочне неньчине й батькове вбрання. Все це ми помалу продали й зіли за зиму, а як надійшла весна, треба було думати про те, як далі жити. У Кульчицях мама не хотіли лишитися, бо й зарібку найти тут не могли й лишатися було небезпечно, бо Гергей відгрожувався, що

нас на панське буде виганяти. А тимчасом він сам, підлий, спровадився на наше господарство, на наше власне дідицтво, бо на це тяж практики з підстаростою мав і для нього то нас вивласнено.

Мала мати близького свояка у Стрілковичах під Самбором, ткача. До нього хотіла перенестися і я мав там лишитися та вчитися ткацтва. Перенеслися ми до Стрілкович, але мені ткацьке ремесло зовсім не сподобалося. Мати дозволила мені шукати хліба при якійсь жупі, бо я мів читати й писати, а такий легше при варильнях і чегеринах знайде заробіток, бо сільні квотники грамотного все потребують до рахунку бочок.

По вуйкові Гринькові лишилося нам було трохи одіння і: „Молитовник іли Требник із греческого языка на словенский преведений із друкарні пана Теодора Юрьевича Балабана Стратинское виданный Року 1606”.

То була моя вся виправа: я звязав клунок, попрощався з ненькою, що плачем залилася, та й із палицею в руці, клуночком на плечах, з одним золотим у гаманці та з молитовником за пазухою пустився в світ божий. Семенів лук і сагайдак із стрілами взяв я також.

Я задумав піти насамперед до Кульчиць, а то тому, що незабаром мав я, хто зна, чи надовго, покинути ці сторони, тож хотів іще раз бути на „Семеновій галяві” (я так собі назвав її), хотів собі вбити в пам'ять лісову дорогу до неї, оглянути таємниче місце, а також і кульчицьким людям сказати, де мене можна знайти, коли б хтось питав за мною. А я мав Семена на думці, бо ануж вернеться, або свого повірника пришле, то як допитатися мене?

В селі мене привітали насмішками й глумом. Пізнав я, який то гіркий хліб пече біда. Що кого поздоровлю чемно, по-людськи, здійму капелюх: „Слава Ісусу Христу!” — а він мені на це:

— Еге! Івась, пан солтис! А що ти, за своїм солтисівством прийшов?

— З луком іде, — каже інший, — збройно, гей! Буде солтисівство здобувати!

Такі то вже наші люди.

Та стрів у я таки одну добру душу, мандрівного лірника Проця. Колись він у небіжчика вуйка-дяка служив. На війні він скалічений був і тепер жив із того, що дали йому добрі люди за те, що грав їм на лірі. Небіжчик вуйко навчив був його трохи читати й писати, але що біди не проженеш азбукою, а Проць був убогий сирота, то поштуркував ним, хто хотів. Коли ж нас прогнали з вільництва, тоді він утратив останнього приятеля і останній рятунок, бо я його дуже любив, а мати все помагала йому, як могла.

— А що в тебе чувати, Процю? — питаю його.

— А що мало б бути чути? — відповідає. — Собак чути, як брешуть, а людей, як плачуть.

— Що ж з тобою діється?

— От ходжу по мирі та й граю на лірі. А ти з мамою що тепер робиш, Івасю?

— Бачиш, Процю, ти перший говориш зо мною людськи, а інші мене вітали, неначе пройдисвіта. Я такий нині бідний, як і ти, тому нами погорджують.

— Е, що там! — каже Проць. — Погорджують, не погорджують, а я собі свій пан. Бо я небесна птаха, як і ти.

— Плетеш небилиці, Процю, — кажу я й сміюся. — Жарт жартом, але вже досить його, Процю, — кажу на це. — Скажи ж мені без жартів, що в вас чувати?

— Що далі, то гірше, — казала баба, як летіла з даху. Що чувати б? Біда й руїна людська. Підстароста для людей щораз тяжчий. Уже не один задумує, як би то ґрунт покинути та десь на далеке Поділля переселитися, а то й у степи на Січ, а гайдук Гергей у ва-

шії хаті сидить, на лаві перед ворітьми до сонця вигрівається, наче безрога, тільки чорною лепетою потрясає та довгі вуса крутить, вуджену солонину їсть і пилом попиває, а черево йому росте й росте, коби скоріш тріснуло. Тепер нове нещастя придумали, гонять людей у ліс, буди роблять, будуть попіл палити.

— А навіщо попіл палитимуть? — питаю Проця.

— Та я раніш також не знав, що це за штука, тепер щойно вперше бачу! Приїхали купці зі Львова, самі німці, старший між ними Гайдер називається, закупили в старости Конецьпольського вольність на буди у лісі. Будуть рубати дерево, копати печі, укладати стосами, потім палити, попіл лугувати та й робити з того поташ, а той поташ повезуть на сплав на Ярослав до Сяну, а звідти аж у німецькі краї. Вже зачали в кільканадцять сокир. Гергей із гарапником ходить, витріскує ним і верещить, бідний нарід у ліс гонить.

— А в котрім то місці?

— Бачиш там! — показав пальцем Проць, як випровадив мене на горбок.

— Маєш! — подумав я собі, бо Проць саме в той бік показував, де я із Семеном перебирався вночі до полянки. — Ануж там натраплять?

Проте я не показав цього перед Процем і кажу далі:

— Процю, маю до тебе просьбу. Я знаю, що ти добра душа та й все був для нас доброзичливий. Може трапитися, що тут питатимуть за мною або за мамою; може про батька прийде якась вістка, може й сам батько вернеться ще. Хто зна, Бог милосердний і дивні речі діються на світі. Може теж зі Львова від вірмен прийде якесь письмо, може від козака Семена хтось мене шукатиме, бо я маю ще його кобзу в себе. То щоб ти знав і щоб кожному сказав, що моя мама є в Стрілковичах у ткача Яреми, а я буду в Солі, при жупі на роботі. Може й пан Жеребко, що батькові нарадив цю нещасну фір-

манку, буде щось переказувати, а може й із замку прийде щось...

Ми розпрощалися. Проць відійшов, підспівуючи, а мене лишив. Довгу хвилину стояв я на місці. Що мені тепер робити? Різні думки билися мені в голові. Тимчасом увійшов я в ліс і пішов до галяви, де Семен закопав свою таємничу річ. Я не знав, яка вона, а тепер можуть попасти на неї люди, що в лісі копатимуть печі й палитимуть попіл.

Я памятав добре кожний знак, легко розпізнавав усе, але ще досить далеко було від Семенової галяви, а вже чути було: бах! бах! бах! Валять селяни сокирами, а ліс наче говорити вмів би: бах! бах! бах! — милями відповідає, здається, наче б дерева із страху перекликувалися.

Прихожу на саме місце, дивлюся й очам не вірю: на галяві, про яку Семен казав, що хіба вовк там часом заблудить, роїться від людей, стоять буди з гилляччя, лежать усюди топори, пили, мотики, шнури, драбини. Ось тобі тайна! Заходжу собі в голову, як ті люди дісталися сюди, бо подорозі я ніде сліду людської ноги не бачив. Іду між ними, ніби також до роботи належу, та й розглядаюся на всі боки, щоб побачити, звідки це все примандрувало на галяву.

Недовго треба було шукати. Нема що казати: Семен не дурний, то правда, але цим разом козацького розуму не показав. Не знав тутешніх лісів, так, як і я їх не знав. Узявся до лісу з того боку, з якого до галяви було й дуже далеко, і дуже тяжко, тому думав, що то глибина пущі і сам кінець світа, а не знав, що з іншого кінця було узлісся близько, а дорога зовсім легка, бо рівна та гладка.

Розглядаюся тепер іще пильніше по людях та знарядді й бачу: від тої скелі, і то власне просто від щілини як би стрілив, що крок — майже кілок за кілком вбитий

у землю і хто зна, чи котрий із них не сидить на самім дев'ятих кроці. Підійшов я до одного з робітників і питаюся, навіщо ті кілки повбивані?

— Тут будуть копати — відповідає.

— А коли ж зачнете?

— Може нині, але найпевніше завтра, бо чекаємо на тих німців зі Львова, а їх якось нема, — каже робітник.

Коли б мені обухом хто по голові дав, то так мене не оглушив би, як тою вісткою. Пішов я з поляни в ліс, бо не хотів, щоб мене які знайомі бачили, але недалеко, щоб усе, що там діялося, міг добре бачити з-поза дерев.

Сів я на мох, підпер голову руками та й так сидів довго. Аж плакати мені хотілося, що я вже на все дурний і ради ніякої не бачу. Бо що робити? Зробив мене Семен сторожем і повірником своїм, під присягою й клятвою мене залишив. Тої речі закопаної рушити мені не вільно, але й глядіти на те також не можу спокійно, як її інші знайдуть, рушать і заберуть. Знати це, а не радити й не рятувати, буде також зрада й зломання присяги. Головне те, щоб Семен мав те, що закопав. Коли я викопав, то йому заховав це, і голову скоріш дам відрубати, ніж допущу, щоб хтось це забрав. Але як це зробити? Треба подождати ночі. Як люди підуть із галяви, візьмуся до роботи, аби тільки за дня не зачали копати.

І сиджу я так в укритті, чекаю і вважаю. Сьогодні вже добре стало западати, ліс потопав у мрячній тіні, хоч за лісом іще мусів бути день. Рубання припинилося і я бачу, що люди збираються додому. Пішли всі, один лише лишився, певно пильнувати знаряддя. З одним мені вже легше — гадаю собі, — та все ж тяжко, бо не переможу його й не вбю, тому буду ждати темної ночі і вважатиму, коли засне.

Не спускаю того вартівника з ока, прошу Бога, щоб йому скоро зібралося на спання. Він трохи крутився по

поляні, став складати до купи полишене знаряддя, але перестав, прислухувався, наче б кого виглядав, може своєї жінки, що мала принести йому вечерю, свиснув нарешті кілька разів, наче на собаку, подумав хвилину, а вкінці закинув на плечі полотнянку та й пішов.

Поляна опустіла. Я підждав ще хвилину, чи не вернеться, а як побачив, що його серед дерев уже ніде нема, вийшов із криївки, схопив мотику і зі стуком серця забрався до роботи. Так, як мене Семен учив, відміряв я дев'ять кроків, став на коліно, назначив собі місце від коліна, встав і почав копати. Я вже ні оглядався, ні надслухував, чи не йде хто часом. Це нічого не допомогло б, бо мені від того жаху й хвилювання духа заперло й лише брентіло мені в голові, наче у вулику.

Недовго я копав. Ледве кільканадцять разів мотикую землю копирснув, натрапив на щось тверде. То був великий череп із горшка. Відкинув його на бік і бачу другий череп, такий самий, а на ньому шкіряний мішечок, такий малий, що в пригорщу легко його взяти, червоним шнурком зав'язаний і довкола добре оплетений. Сховав я його добре за пазуху. І хочу дивитися, чи нема ще чого, коли нараз чую, як мене хтось хапає за комір і чую за собою слова:

— А ти, злодюго, що тут копаєш?

Я застиг і, здавалося мені, душа з мене вискакує! Вже мені не треба було оглядатися, хто то такий, бо по голосі пізнав я, що то гайдук Гергей.

Хвилиночку я наче закамянів, але лиш хвилиночку. Бо як я вже знав, що то Гергей, ворог, розбишака, злодій нашого хліба, такий у мене дух пімсти повстав, така гаряч облила мені серце, на таку відвагу й на таку скаженість зібралось мені, що я був би дав розшарпати себе на кусні, а не втікав би перед ним.

Зірвався я на ноги, і шарпнув з усієї сили, а він мене за карк держить, наче залізними кліщами схопив,

до землі притискає мене. Схопив я обіруч мотику, замахнувся нею з усієї сили поза себе, насліпо, не знаючи, в що поцілю, чи в лоб, чи в рамя, чи в ноги гайдука. І тільки почув я зойк, мене рука пустила й Гергей бебевх на землю.

Скочив я вперед, обертаюся до Гергея, а мотику держу обома руками, готовий боронитися до смерти. Бачу: Гергей лежить на землі, а кров йому з голови цюрком тече, коло нього стоїть підстароста Бжезінський та ще якийсь чоловік, високий, рудий, по чужинному одягнений, певне один із тих львівських купців. Купець той не рухався з місця, лише в мене очима ніби стрілив, так гостро й пронизливо глянув. А підстароста з джаганом залізним на мене садить:

— Ах, ти, розбійнику! — кричить.

Я відхилив голову перед джаганом, бо підстароста мало не поцілив мене гострим кінцем, і тоді певне був би не вийшов із життям з того. Єдиний мій рятунок був утікати. Скочив я в ліс, утікаю щосили й духу. Я чув лише оклики:

— Лови! лови!

Але щораз далі все слабше, а потім і цілком замовкло все в лісі.

Впав я на землю, наче неживий, від великого змучення, а мусів я добре зімліти, бо не знав, що зо мною, так, наче б я втратив життя і пам'ять. Коли нарешті опам'ятався серед шуму дерев, окутаний нічною темрявою, я не знав зразу, де я й що зо мною діється. Щойно по хвилині стало мені все перед очима, що зайшло на галяві.

Помацав я за пазухою, чи той викопаний мішечок маю ще, та вже майже не жалував свого клуночка зі святочним одягом і з чобітьми, що лишилися на полянці. А то був увесь мій маєток. Та й заснув я смачно, наче на найм'ягшій постелі.

ПРИГОДА З ТАТАРАМИ

Коли я пробудився, вже дніло, а рівно з ранньою зіркою і в моїй бідній голові стало світати. Тепер мені було ясно, що я наробив і яке нещастя сам на себе стягнув. Прошепотів я молитву й став роздумувати над своєю гіркою долею. Та що більше я роздумував, тим більша тривога мене збирала, що я почну тепер і який кінець прийде мені?

— Вважай же, небоже, — так я собі говорив у думках, — що тебе жде! Вбив ти Гергея — бачили тебе, як ти викопав Семенів скарб. Семен убив жида, ти вбив гайдука, обидва ви злочинці, обидва вбивники, а, що гірше, обидва ви спільники, бо кожна дитина в Кульчицях знає, що ви приятелювали. За Семеном уже шукали всюди і пішли за ним листи до городів, до міст і до вояцьких станиць. Підуть тепер листи і за тобою всюди, а що буде, як зловлять тебе? А певно зловлять, бо де ти втечеш, коли не знаєш ні світу, ні людей? У темний льох насамперед вкинуть, потім візьмуть на муки, а вкінці або повісять, або кат мечем голову тобі зрубає, а може й почвертують тебе у Самборі на ринку. Куди ж тепер підеш і де голову схилиш? До Кульчиць не вернешся, ані до мамі, ані на роботу до Солі не підеш, бо ти вже Процеві казав розповісти, щоб тебе там шукали й уже всі знають про це”.

Страшна розпука огорнула мене, коли я так роздумував, а вже найбільша, коли я подумав про маму та як її серце буде боліти з жалю, що я перемінився в злодія й убивника та що я вже для неї помер, бо, хоч мене й не зловлять і не покарають смертю, все ж вона не поба-

чить мене. Чи то не краще, щоб я сам повісився в лісі на першій сухій гіляці?

Але по добрій хвилині, коли я того жаху й тих страшних думок добре наївся, дав мені Бог знову якусь потіху, бо так воно є в людині, що знайде в самому собі й отрую, і лік на неї, і з своєї власної душі, наче з одної і тої самої криниці, і гіркого, і солодкого напється, а звідки йшла тривога, звідси нараз відвага вийде.

— „Чи я напrawdę такий злочинець? Чи з нечесного замислу щось зробив, із захланности, з жорстокого серця? Коли я вбив Гергея, то ж не хотів його вбивати, лише боронився зовсім справедливо та й по правді, бо хто знає, чи мене на смерть був би не скатував цей лихий чоловік і що було б ждало мене. А не так про мою шкуру мені йшло, як про ту Семенову тайну, про цю його таємну річ закопану, на яку я йому присягнув. Може я тепер перед людьми злочинець, але перед власною совістю ні, Бог бачить. І коли б я тепер перед матір'ю став, міг би їй сміло в очі глянути й за злочинця певне не мала б мене”.

Коли так трохи прибуло мені відваги, вже мені й лісова тиша не здавалася така страшна й завтра не таке чорне, хоч то було певне, що мене доля кинула в світ, наче камінь із пращі, та що я чув, як лечу, а не знаю, де впаду. Тепер треба було думати про найближчі клопоти, як із того ліса безпечно видобутися, куди йти, де людей та хліба шукати. А що зробити з тим викопаним мішечком? Виняв я його з-за пазухи — не велика то річ, легенька, а ось давить мені голову, немов величезна каменюка.

Не мав я досі часу побачити добре, що це таке. Щойно тепер приглянуся. Дивлюся: мішечок із м'якої шкури, обв'язаний шовковим червоним шнурком, а в мішечку щось тверде, кругле, наче яйце. Думаю хвилину: розв'язати мішечок чи ні? І не знаю, чи вільно мені це

та чи не зломлю присяги. Але ж я не для цікавості зроблю це, лише обережність сама велить, щоб я знав, як це ховати, як носити, щоб не стовкти, коли воно крихке, не попсувати, коли слабе.

Несміливо розв'язав я шнурок, майже зі страхом, наче б там гадина жива сиділа. Дивлюся, а в мішечку виразно: чорне яйце! Беру в руку, бачу, що із заліза, придивляюся ближче й бачу, що з одного боку того залізного яйця є завіски, а з другого замочок, видно дуже мистецький, бо очко в ньому до ключа таке маленьке, як зеренце пшениці. Міркую собі, що це залізне яйце — то лише замкнена скринька, а всередині там є щось, що буде для мене тайною, бо ключика в мішечку не було. Та для мене доволі знати, що це чорне яйце не стовчється й не зіпсується і я можу носити його в кишені, як хочу.

А все ж, хоч яке мале й легке та як нетяжко було його сховати, сотнаром ваготіло мені. Тому я з ним непевен був сам себе, бо як цього не згубити, як не зрадитися, як оправдатися, коли мене де труситимуть. А це зовсім не тяжко, бо бідному напасти й лихої пригоди довго не шукати. То так було мені з ним, наче з краденим золотом, або з нечистою совістю. І так на мні, невиннім, наче на злодію, все горіла шапка.

Пустився я в дорогу тою темною, глухою пущею, бо треба знати, що в тих часах ліси, як зачиналися від Самбора, то тягнулися цілими милями в різні сторони, про що я вже згадував. Ще вони були неторкнені, як то пізніше сталося за мого життя, що польські пани немилосердно вирубували, винищували та палили ліси, так що можна було сказати, що цілі ліси з нашої батьківщини поплили Вислою до Данціґу. Стільки мене козак Семен навчив, що я, перебираючися через ліс, не блукав і не колував, як це приключается необачному, що в такім борі блукає туди й сюди та вертається туди,

звідки зачав йти. Я йшов усе в однім напрямі на схід, хоч і не міг знати, куди мене заведе ця дорога.

Так ішов я майже цілий Божий день, відпочиваючи лише коротко й зрідка, бо хотів якнайскоріш віддалитися від того проклятого місця, де вбив Гергея. Я був тоді певний, що я його напевно вбив. Обдер я і обшарпав одяг на собі, покалічив босі ноги, але не зважав ані на голод, ані на біль, ані на страшне змучення, а пробирався щораз далі. Та я не бачив кінця цьому, бо вже певне добре було за полудень, а ліс не рідшав переді мною, ані не бачив я в ньому людського сліду. Я вже примирив із голоду та змучення й розпука брала мене, що прийдеться мені тут марно згинутися, та нараз чую — немов людські голоси недалеко перед собою.

Обережно й помалу йду далі та з-поза дерев бачу невеличку лісову поляну, а на ній громадку людей. Всі одягнені по міському. Я провів цілу ніч і майже цілий день сам-саміський у лісовій глуші, то ж був радий, що бачу людей. Вихожу на полянку, здіймаю шапчину й кажу чемно:

— Слава Ісусу Христу!

Видко, ніхто не почув мене здалека й ніхто з того боку, від самої гущі не сподівався гостя, бо всі аж зірвалися із землі, перелякані, та ніхто навіть не відповів мені на це християнське поздоровлення. Здавалося мені, що нема мені, бідному, що тут робити між ними. І вже я навіть не дивився на них, хочу минути їх та йти далі в ліс, коли чую, як один із них кричить:

— Гей, гей, пане аркарій!

Я не чув ніколи цього слова, тому не кажу нічого, а йду далі.

— Гей, а куди то? — кричить на мене тойсам голос.
— Від татар, чи на татар?

Наздогнав мене хтось, схопив за руку й кричить:

— Стій же, чоловіче!

Оглядаюся, а то хлопець, менший від мене, може яких чотирнадцять літ, одягнений по міському.

— Чи ти хочеш попастися у татарські лика? Спішно тобі між татар, у Крим?

За тим хлопцем рушили всі ті, що були на поляні, та кричать:

— Не йди, лишайся тут! Хай тебе лихо бере самого, але як із лісу лоба виставиш, то їм дорогу до нас вкажеш, чорти тебе взяли б!

Так на мене галюкають, та всі нараз, що не збагнеш, чого вони хочуть, аж той хлопець до них:

— Ви це краще покажете своїм криком, ніж він! Ви такий вереск чинили, що дивно було б, як би татари не почули цього, хоч би вже в себе дома були, на Перекопі!

Зараз зробилося тихо, хоч мак сій. Головно ж один, який так страшно й мужно виглядав, що можна було присянути: татар живих наче горіхи гризтиме, — чоківик із довжелезними вусами, гострокінчастою бородою і з заіржавілою шаблею при боці, він один сполотнів і сів покірно на мураві та затрясся від страху.

— Коли б то ми всі на війнах бували, — каже тепер той хлопець, а очі сміються йому, — так, як пан Чесак, і такий меч страшно пощерблений на головах поганців при боці мали, то я був би спокійнісенький. Могли б ви кричати, скільки завгодно. А що, пане Чесак, ви певно не боїтеся татар?

— Я мав би боятися? — відповів той, із гострокінчастою бородою, і надувається, і вуси крутить, і знову страшно довкола поглядає, аж очі йому перевертаються, а при цьому хропе, наче лев.

— Або то мені новина татари! Хррр! Хай лише який покажеться! Хррр!!

По цих словах ударив по шаблі.

А цей цікавий підросток:

— Хто б то сказав, що цей лицар, пан Чесак, належить до кравецького цеху! Така гетьманська душа, а ось голкою і ножицями орудувати мусить! Пане Чесак, а під Хотиним скільки татар убили ви?

— Чорт рахував би їх там, хррр! — відповідає той кравець і поглядає суворо. — Та коли б кожний із тих, що там були, таксамо робив, як я, то ми до ноги були б висікли тих поганців! Хррр!

Підросток моргнув на мене, а що в молодості збиточник збиточника легко пізнає й до збитків є скорий, то я зриваюся, вдаю переляканого та й кажу:

— А що там за нами рухається між деревами?

Ледве це я сказав, як Чесак у малу купку увесь звинувся, відразу з лицаря бабою зробився. Трясється й очима милосердя благає.

Стали всі сміятися, а було на поляні ще два мулярі та один ремісник, що працював у золотників, а тепершов до Львова на роботу. Чесак насупив брови й вули, потряс шаблею, глянув на мене грізно, по-вояцьки, та й каже:

— Тому хлопцеві заваджають уха, хррр! Вже я бачу, що заваджають йому, зараз йому їх пообтинаю, хррр! Коли ти боягуз і маєш душу в пятах від самого шелесту листя...

— То не страш таких лицарів, як пан Чесак, — скінчив за нього веселий хлопець. — Пане майстре, хррр! Що вам так дзвонило перед хвилию, чи ваші ножиці чи зуби?

Я посмілішав тепер і питаю того цікавого хлопця (пізніше довідався я, що він називається Красовський), чому тут сидять і звідки їм прийшло говорити про татар? Він каже мені, що біля Львова несподівано зявилися татари, на кілька миль довкола попалили села, багато крові пролили, здобичі дуже багато набрали, а що

найсумніше, кілька тисяч людей на ликах у ясир спіймали. Вже їх орда завернула, але ще по-трохи увихаються громадками та хапають що дасться.

— Я виїхав із паном Іллею зі Львова тому, що там пошесть. Він у пана Шпитка є першим справником. Ми були разом недалеко звідси на селі. У Львові чорна смерть людей щодня сотками змītала й велика ласка Божа, хто там підчас тої пошести був і лишився при житті. Кажуть, що вимерло десять тисяч людей. А у вас не було пошести?

— Була й у наших сторонах пошесть, але лише у Самборі та по містечках між жидами. Для нашого села Бог був ласкавий. Та нас минуло це страшне нещастя, як чорна хмара, що одних лише пострашить, а на інших з громами висиплеться.

Так я кажу Красовському, а він говорить далше:

— Нині рано виїхали ми до Львова, бо вже там пошесть минула. Їхало нас три чоловіки: я, кравець Чесак і той золотар Льоренц, що тут із нами сидить. По дорозі зустріли ми обох мулярів. Пан Ляшкевич, що мене з доброї ласки взяв із собою зі Львова, а так певно від смерти врятував, мав зараз по нас виїхати другим возом. Ідемо бічною доріжкою, страшно вибоїстою, і вже недалеко було до львівського гостинця, як тут гонить на коні якийсь чоловік, наче б сама смерть наздоганяла його, минає нас і кричить: „Утікайте, люди! Татари йдуть!” На це той чоловік, що нас віз, зіскочив із воза, випряг коні, сів на одного та втікає, що тільки кінь вискочить, лишив віз у полі й нас на ньому. Пан Чесак, що був у хотинським бою і є сміливого серця та розуміється на лицарських справах, зараз до ліса вказав дорогу, а ми за ним. І тепер оце тут сидимо. Так то пан Чесак урятував нам життя, бо він уміє добре рятувати життя, так, як і під Хотиним чудом його сам собі врятував, уважаючи пильно на те,

*Щоб так воювати сміло,
Аби з війни все вернути ціло.*

— А чи не так було, пане Чесак? — додав Красовський і глянув на кравця з веселим глумом.

— А може татар зовсім нема, — кажу я на те. — Може то був тільки страх. Піду я з лісу та погляну.

Я татар досі не бачив, хоч від маленької дитини наслухався про цю страшенну кару Божу, що майже річечно відвідувала українські країни. Земля тоді кровю і сльозами спливала, а людське голосіння йшло лісами та полями й з червоною луною підпалених сіл піднімалося до неба. Тому три роки зараз після тої страшної невдачі поляків під Цецорою, татари великим загоном нахлинули на українські землі, а тоді впали й на наші самбірські околиці, і ото в Кульчицях були.

Мій батько, що як я вже згадував, багато світа бачив і багато чув, розказував багато про татар, про ті тисячі нещасного християнського народу, що його вони ликами спутаних гнали від нас аж у Крим, а відти, наче худобину, продавали в неволю туркам-поганцям. Сам він коли фірманував до турецької країни, зустрічав часом тих забраних нещасних людей і часом навіть своїм кам про них вістку привозив. Мій вуйко, небіжчик дяк Гринько, співав і мене навчив співати сумну пісню про татар. Я її досі памятаю. І вона мені тепер у лісі пригадалася:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть,

Коло шиї аркан веться
А по ногах ланцюг беться,
А я бідний з діточками
Піду лісом стежечками.

Щойно козак Семен на розум обзнайомив мене з тими татарами, що про них я лише, як про якісь страхиття із казки, думав усе з жахом. Бо він їх знав, із ними бував, з ними воював і зовсім не боявся їх, а багато їх із батьком своїм повбивав. Розказував, що вони лише для тих страшні, хто їм відпору не дасть на час, та що лише в чистому полі, чи наступаючи, чи втікаючи, великою гурмою беруть перевагу, бо, наче саранча, опадають чотирьома вітрами відразу. Але коли купою, хоч би малою, але густою проти них ставитися, вже розбігаються, а, якщо є якийсь, навіть непоказний, замочок, або засік, або хворостяний запліток, а за ним козак із рушницею, то татарин уже втікає. Бувало, що жменька козаків з-поза валів і возів, тисячі татар проганяла й досить їх навбивала. Знайомі мені були ці поганці з живого оповідання й я майже радий був, щоб десь за лісом показалися, та й кажу знову:

— Вийду я з лісу та й подивлюся, що там на полі.

Хотіли мене затримати мулярі з кравцем, але я запевнив їх, що з-поза дерев голови не виставлю і татарин не побачить мене. Усе краще, щоб були вони певні й спокійні, бо може зовсім надарма бояться того, чого нема. Дозволили мені пійти нарешті.

До узлісся було недалечко. Вже видно чисте поле, далеко й широко. Ховаюся за корчем і дивлюся, а тут полями не дуже далеко від лісу чвалує громадка їздців. Ще був добрий день, сонце ще не зачинало ховатися: добре їх можна було бачити. На зовсім непоказних кониках, з дуже буйними й довгими гривами та хвостами, що майже до самої землі сягали, сиділи дикі люди, ніби

звірі, з чорними лицями, бородаті, в шапках баранячих і таких самих кожухах, але вивернених назверх вовною, так що кожний із них подібний був на ведмедя. То той, то цей мав списа, у кожного був довгий лук на плечах. Їхали трюхцем, дуже похилені на конях, бо на дуже коротких стременах сиділи, так, що їм коліна стирчали, як коли хтось на дуже низькому стільці сидить.

— Татари! — прошепотів я й не можу відірвати від них очей, так мені хотілося надивити на те, про що я наслухався таких страхітливих оповідань.

Вертаюся щойно по хвилині на галяву й кажу:

— Панове, на полі татари! Я бачив їх щось із десяти!

Ледве вимовив я це, як Чесак відразу до лісу, наче заяць, і пропав у хащах без сліду, а Красовський дивиться на мене, чи не жартую я, але бачить, що мені зовсім не до жартів. Усі зблідли й замовкли дуже стривожені, а я кажу:

— Піду я знову на чати, чи ще їх видно й чи більше їх нема. А ви тут лишіться, поки не повідомлю вас.

— Коли так, то й я піду, — каже перший Красовський, якому вже проминув перший страх.

— І ми також, — кажуть мулярі й золотник, набираючись відваги. І вже всі інакше дивляться на мене, ніж спочатку, бо мене, босу селянську дитину, за ніщо мали.

Тож ідуть за мною і кладуться за моїм прикладом у корчах на самім узліссі. Ледве ми хвилинку побули, аж тут чуємо жалісний крик, наче б хто допомоги просив. Дивимося, біжить якийсь старший чоловік без шапки, по-міськи убраний, стривожений дуже. Видко, останнього віддиху добуває з себе неборак, до лісу біжить під гору, а ноги йому вже плентаються і щораз більше зашпортується, а за ним ледве на два „Богородице” гонять два татари.

Бачу, що пропав неборак, бо й піхотою можна б на-

здігнати його легко, так помалу втікав, а що ж на коні! Був уже дуже близько ліса. Коли б так трохи молодший і не мав такого черева, може ще добіг би був до нас і зайшов рятунок у гущавині, а то вже йому татарин ось-ось їде на карку.

— Ох, Ісусе, Ісусе! Пресвята Діво! — крикнув нараз коло мене Красовський. — Це ж пан Ляшкевич!

І став ломити руки та плакати жалісно, наче дитина, не перестаючи кричати:

— О, Ісусе солоденький! Це — пан Ляшкевич! Рятуй, рятуй, Пресвята Діво! Татари схоплять його!

Я на це хапаю лук мій із плеча, беру стрілу міряю оком, чи мені татарин під стріл їде та й кажу:

— Тепер будьте тихо й ні руштеся з місця! А як крикну, тоді й ви кричіть із усієї сили, на все горло: У! У! Урра! У! І такий робіть гвавт і гук, наче б нас тут разом була велика сила!

Маю вже лук напнятий і дивлюся. Цей пан Ляшкевич, як його Красовський назвав, ледве ще кільканадцять кроків пробіг, а татари вже на ньому. Бачу, як один із них лика, цебто вужівку від кульбаки відмотує та вже з коня має зсідати, певно, щоб вязати цього нещасного. Виміряв я добре, з усієї сили натягнув лук, пускаю... Фурнула стріла, аж засвистіло повітря, а я як крикну: Гейже-гу!

— Гей-гу, у, у! — крикнули тепер усі, й такий страшний крик счинили, що аж ліс затрясся за нами, аж дивно, як їм горла від такого гвавту не пороздиралися.

Дивлюсь я за моєю стрілою й аж серце радісно забилося мені! Поцілів я добре татарина; я міряв у горло й не схибив, лише, що стріла не застрягла в самій голові, а прошила йому лице під оком. Схопився татарин обіруч, наче приголомшений, а товариш його підвівся на коні і дивиться, відкіля цей крик і стрілянина. Не дав я йому довго глядіти, вистрілив знову й стріла прошила, видно, саму руку, бо лише стріпнув лапою і приляг до шиї коня,

щоб виминути нової стріли. Я тепер хапаю третю, але татари обидва вже поскакали й утікають у поле, аж лише мигтять між збіжжям. Ніюдин навіть не оглянеться назад.

Ляшкевич тимчасом підвівся, оглянувся, руки звів до неба й клякнув. Видко, за чудо мав собі це врятування. Як устав нарешті, став спинатися вгору до лісу. Коліна вгиналися під ним від перебутого жаху й змучення і все піт собі з лисини витирав. Красовський і я підбігли до нього, взяли його під руки та й завели на полянку в лісі.

Нічого бідака не говорив, тільки стогнав та сопів, наче ковальський міх. Коли ж сів на землю, блудними від страху очима глядів на нас, наче б хотів дізнатися, де він і що з ним. Прискочив до нього Красовський і став його цілувати в руки, як любого батька.

— Пане Ляшкевич, — каже Красовський, щоб ви знали, кому за здоров'я і життя маєте дякувати, після Ісуса Христа і Пресвятої Діви, то оцюму хлопцеві! А я насміхався з його лука!

Сказав це Красовський, підбіг до мене і в обидві щоки поцілував мене, а мені солодко на душі зробилося: хоч я, мов собака без господаря на світі, такий нещасний і опущений, та таки бачу людяність.

— А пан Чесак де? — питає золотник і розглядається довкола.

— Я бачив лише, як у ліс заповся, — кажу. — Ходім шукати його.

Ввійшли ми в ліс і стали кликати його та шукати, між хаші заглядати. Довго було того шукання, аж нарешті виліз наш кравець з-під густої ліщини та й видивився на нас округлими з жаху очима! А Красовський і каже:

— Пане Чесаче, велика перемога! Ми прогнали татарів, вирвали їм із рук пана Ляшкевича, а вже майже був у ликах!

На цю вістку Чесак відразу перемінився у грізного лицаря; став очима завертати та шаблю добувати.

— А чому ж ви мене не кликали, хррр! — каже. — Покажіть мені їх зараз, хррр!

— А як було вас кликати, коли ви втекли в ліщину, — каже Красовський.

— Я не втівав, ані не ховався. Задрімалося мені трохи, а шкода, бо були б не втекли!

— Певне, що були б не втікали перед вами, — каже Красовський. — Але даймо цьому спокій! Ходіть же за нами та відкрийте це ваше торбище, що з вами було на хотинській битві, ми хочемо їсти!

Кравець дуже радо зняв торбище, а була в ньому ціла комора: горілка, хліб, сир, варені яйця. Тож їли всі і мені дали, а була вже пора, бо з голоду я ледве на ногах держався.

— Бачиш, Івасю, — каже до мене на боці Красовський, бо вже знав, як я називаюся, — той Чесак — це дуже добра душа, людяний і чесний, лише йому в голові попсувалося від двох літ. Коли гетьман Конашевич-Сагайдачний під Хотин із військом ішов, треба йому було також кравців до табору, а той Чесак із кількома львівськими кравцями прилучився також. Там під Хотином бував у великих небезпеках і щось йому в голові перевернулося. Заяче в нього серце й перед нужденною мишкою він утікає, але все йому здається, що на війнах бував і турків бив. Так уже напевне й умре з цим.

Тимчасом запала ніч і ночувати треба було в лісі, бо там було найбезпечніше. Пан Ілля вже давно заснув, лише постогнував час-до-часу, бо певно татари снилися йому, а Чесак лише хитався сидячи та й нам також дуже збиралося на спання. Але, як то кажуть, стереженого Бог

стереже, — ми пішли за тою мудрою порадою, позначили між собою нічні варти і все один із нас п'яťох молодих мав бути на варті одну годину.

Зачув це Чесак, як ми умовлялися в тій справі та й ні відвести його від того, щоб і він належав до варті. Витягнув шаблю, став великими кроками походити сюди й туди по поляні, але нам спати не дав, усе мав про щось спитатися, бо дуже боявся. Вкінці змінив його золотник і ми мали вже спокій.

СПУДЕЙ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ

Ледве небо зарум'янілося від ранішньої зірниці, я вже пробудився, а всі ще спали. Прошепотів я молитву по-божно і вдячним серцем до Божого Провидіння, що мене, покинутого хлопця, пригода не кинула ані між лихих людей, яких усюди увихалося багато в тих неспокійних часах, ані не видало в татарські руки.

Я вийшов із ліса, щоб розглянутися, чи на світі безпечно.

Нікого не було видно, як далеко оком глянути. По далекій доріжці, що біліла між зеленими полями, ніхто не їхав і не йшов, але і татар не було сліду. Видко, ті вчорашні їх рештки вже помчали з околиці. Вернувсь я на лісну поляну, вийняв з-за пазухи молитовник і став молитися.

Перший пробудився Красовський. Як побачив мене з книжечкою в руці, каже здивовано:

— А ти вмієш читати! Ну, дивіться, я знаю таких, що в оксамитах ходять і блаватасах, а читати не вміють, а цей сільський хлопчина читає! А що ти ще вмієш?

— Нічого, — кажу на це. — Я селянський син, а до того ще сирота, про науку мені не думати. Хліба й даху над головою не маю.

— Я такий, як і ти, — каже — Красовський, — ні даху над головою, ні власного хліба не маю, а таки вчуся. Пан Ляшкевич та інші добрі люди у Львові помагають мені.

— Добрі там люди у вас мусять бути, — кажу. — Між такими людьми то й сонечко тепліше.

— Всюди є добрі люди, — каже Красовський. —
Усюди сонечко тепле.

— Видко, я ласки Божої негідний, а без людської
ласки такий вбогий хлопчина, як я, недалеко зайде.

— Та й я її також певне негідний, а отже в далеку
дорогу вибираюся та не трачу надії, що зайду туди, куди
йду.

— А куди ти йдеш? — питаюся.

— До Києва. Як скінчу школу у Львові, то піду до
Могилянської Академії в Києві й там далі вчитимусь.

Мені дуже сумно й дуже тяжко стало на душі, що
ось інші, такі вбогі, як і я, і такі молоді, як я, вже знають,
куди йдуть і яке завтра їх жде за Божою волею, а я не
знаю, де мені ногою ступити, де голову прихилити, чого
шукати й чого ждати. Я, наче той листок, несений вітром,
непевний, куди доля несе мене і де кине, та й став плакати
закриваючи лице руками.

— Чого ж ти плачеш, Івасю? — каже він до мене
і, видко, співчуває мені від щирого серця. — Послухай,
навчу тебе гарної пісеньки на забуття смутку. Послухай:

Кто тилко знает, же Господь на небі,
Нехся не журит о своєї потребі;
Коли Спаситель розказал нам жити,
То й розгадає, що їсти і пити,
Одежду дасть грішному тілу,
Упасти не дасть своему ділу.

Тилко всякі справи
Кинь в руки ласкаві,
Будеш доброй долі,
Не згинеш ніколи
При Єго милости.

А хоць хто прикро і на тебе глянет,
Вдові, сироті нех серце не вянєт.
Крикнеш до Бога: „Рятуй мя, Господи.

І потішай мя во моєй пригоді!"
Прудкая пред ним летит стріла,
Твоего ані рушит тіла.

В полудень і в нощі
Ближчій Бог помощі.
Ані з своїми брати
Тужи вічної страти:
Господь Бог над нами!

Слухав я цієї пісеньки, а за кожним її словом спли-
вала мені втіха в серце.

Коли вже сонце високо було на небі, побудилися всі
й повставали. Ляшкевич приступив до мене, поклав мені
обидві руки на рамена та й каже:

— Я ще тобі не дякував, сину, але вже тебе маю
у вдячному серці та там ти назавжди лишишся, а це по-
старому більша річ, ніж сама подяка. Я не знаю, хто ти
й який ти, чесний, чи ні, але знаю, що Бог зіслав тебе на
моє спасення, а так я без тебе не був би вдячний Богові,
коли б не був вдячний тобі.

Сказав це, поцілував мене в голову, а я його покірно
в руку.

— Я не є нині пан, ані багач, — говорив далі. — Я
слуга й не високого стану, хоч доброму панові служу.
Золотом тобі не заплачу, бо його не маю, а що я для сина
зробив би, коли б його мав, то й для тебе радо зроблю,
коли твоя воля піде за моєю волею. Бо бачиш, відвага не
все з чеснотою у парі ходить. Стріляти вмієш, це знаю,
але чи працювати вмієш, того не знаю. Кажи ж, що ти
хотів би, в чому тобі допомогти?

— Візьміть мене до Львова, — відповідаю і знову
в руку цілую його.

— А що ж там будеш робити?

— Хліба шукатиму.

— Найдеш його в нас, при мені й при панові Шпит-

кові, коли вартий будеш його. В ім'я Боже їдь зо мною до Львова!

Я так зрадив цими словами, що забув за все своє нещастя, перебуту нужду, тривогу, що ще перед хвилиною сушила мені серце, Гергея, якого я лишив у крові на майдані, цю чорну скриньку, в якій сидів проклін, замкнений на ключ, усе, — тільки матері ні, яка мені зараз стала перед очима, так наче б дуже радо гляділа тепер на мене і на цю втіху.

Багато ще розказувати треба було б, як ми вкінці найшлися на возі в дорозі до Львова. Скажу тільки, що ми узліссям, обережно, та все той ліс маючи на оці, як безпечну втечу, зайшли аж до села Гошан. Там нас заспокоїли тим, що ті татари, що ми їх бачили вчора, були решткою орди та що всюди до Львова вже безпечно. Дістали ми підводи та й щасливо їхали до Львова, співчуваючи по дорозі людському знищенню після татарського наїзду. З жалем минали ми Любінь, увесь у пустелю і згарища перемінений. Лише зрідка визирав із лісу на Горбах якийсь винуждений чоловік, що врятувався з голим життям, а тепер із сльозами благав милостині.

Був добрий день, коли ми приїхали до Львова. Я досі не бачив великого міста. У Самборі був я всього кілька разів із мамою й видався він мені дуже величавий. Тому я вибалушив очі, коли нараз ми зіздили з гори до міста і я побачив стільки мурів і стільки веж, що здавалося мені, що там, у тих укріплених мурах, нема домів, лише самі церкви та самі замки. А все довкола обкопане було фосою та обсипане валом і замкнене великими боронами. Як усе це замкнуть на ніч, тоді увесь Львів сидить, наче в кованій замчистій коморі. Один тільки птах міг дістатися до міста.

Приїхали ми на ринок по камінній дорозі. Я здивувався, що так пусто в місті та оглядався за людьми, що

жили в високих кам'яницях на два й три поверхи. На вулицях тільки промайнув хтось. Та я зараз пригадав собі, що то було після моровиці, яка щойно трохи притихла, та ще не зовсім. Іще було мало тих, хто вернувся до міста, а з тих, що не мали куди втекти, мало хто лишився в живих. В очах тих, що лишилися при житті, малювався великий жах. Пізнати було, що безнастанно гляділи в очі смерті й самі ждали весь той час Божого допусту. І мені зробилося сумно та душно й здавалося, наче б мене живцем хотіли замурувати і наче б я вже тепер не мав чим віддихати.

Стали ми перед домом, дуже високим і вузьким, бо мав лише по три вікна на кожному поверсі. Був збудований з тесового каменя, з брамою такою широкою надолі, що вже лише на одно вікно збоку лишилося місця. Брама була замкнена, а цілий дім виглядав, наче порожний і зовсім вимерлий. Усі вікна мали замкнені віконниці і на туркіт воза по камінню ніхто не вийшов і не виглянув.

З воза перший зіскочив Красовський, схопив залізну довбешку, що була впущена в браму, і став сильно та-рахкати. Із сіней йому відповідав лише глухий гук, наче з величезного барабана. Я тимчасом задивився на дім, а найбільше на браму, бо над нею були три людські голови, різані з каменя; кожна з них здавалося, гляділа на мене то смішно, то грізно. Навіть у сні не бачив я ніколи таких машкар. Одна з них була з рогами й пащу страшно на мене роззявила, наче б хотіла мене пожерти, друга кудлата викривила до мене широку пащу, третя мала великі мертві очища, а зпоміж страшних вусів у неї звисав поганий язик. Страшно було увійти до тої брами, коли б над нею вище не була Пресвята Діва з Дитятком, також вирізана з каменя, вся в полуменистих проміннях і з вінцем золотих зір над короною.

Відчинив нам нарешті браму дужий, високий і плечистий, наче той Перевернигора з казки, чоловік. Це був сторож дому, а zarazом робітник до тяжких робіт коло дому й торгівлі, або гамал. Так у Львові називали з турецька таких слуг. У довгих, дуже широких і склеплених сінях вдарило на мене якийсь тяжке повітря, таке гостре й запашне, що аж в очі і в ніс било й гризло. Пізніше сказали мені, що то був запах якогось середника, щоб відігнати пошесть. За час неприязности пана Шпитка й Ляшкевича, цей сторож, що лишився пильнувати дому, безнастанно кадив паленим оцтом, камфорою, сіркою і різним зіллям. Ляшкевич порозмовляв хвилину з Довганом — так називався цей сторож — і пішов до горішніх світлиць. Довган запровадив мене до малої темної кімнати в подвір'ї, вказав мені постіль і лишив мене самого. Вже смеркалося, то ж я поклався спати й заснув.

Але це спання моє було, як сон людини, мученої гарячкою. Я кидався на постелі й що хвилини будився із страшним жахом, бо не знав, де я, що зо мною діється й чи не живцем я закопаний у підземній темноті. Із загратованого віконця, крізь яке пробивалося трохи місячного світла, з долівки, з кожного кута, щось на мене страшно гляділо: то гайдук Гергей із закривавленою головою, то підстароста з келепом, то козак Семен, як стискає горло рудого Хаскеля. А жидівські очі, наче дві огнисті галки вискакують у повітря аж під стелю, а до тих двох огнистих галок надлітає ця залізна коробочка, що я її викопав, і літає по хаті, а ці вогнисті галки здогоняють її і не можуть наздігнати. На це все дивляться дуже цікаво ті три камінні голови знад брами й завертають очищами. Аж вкінці підходить до мене якийсь дідуган і вдаряє мене чорною, широкою, як лопата, долонею по лівім рамени та й каже суворим захриплим голосом:

„Пророк Магомет!”

Зриваюся з постелі й кричу перелякано: „Варна!”
А тут уже день білий заглядає крізь віконце ванкиря,
але замість того дідугана стоїть передо мною сторож
Довган, шарпає мене за рамя та каже:

— Вставай, пан Ляшкевич кличе тебе!

Н А С Л У Ж Б І

Пан Ярослав Шпитко, що в нього Ляшкевич був старшим справником і вірником, був ароматорієм, цебто корінним і аптикарським купцем. Та крім цього мав також інші торгівлі, бо не тільки в крамниці в нього на малу вагу продавалося, але й інші львівські та позальвівські купці брали крам із його складу, а передусім коріння та вина з далеких країв. У подвірній задній частині його дому, або в індермасі, як то називають у Львові, були дві великі склеплені кімнати із залізними дверима й кованими кратами у вікнах, а під тими кімнатами дві глибокі пивниці. Кімнати й пивниці були повні заморського краму.

Як увійти в ці кімнати, то треба було мерщій відчиняти віконця і впускати повітря, бо запах, хоч і приємний, наче з кадила, був такий сильний, що аж голова заверталася. Увесь крам лежав тут так, як прийшов валкою до Львова, у вузликах, скринях, белях, коробках, бочівках, міхах або в ликових козубах. На них чорною фарбою виписані були різні знаки й букви.

При самім вході до крамниці висів образ Матери Божої і під ним безнастанно, вдень і вночі, світилася оливна лямпа, а майже над дверима були викуті в камені великими буквами слова: „Все з Богом!”

У цій крамниці всі стіни аж під само склепіння заставлені були шафами й поличками з ясеневого дерева, а на всіх поличках стояли з поливаної глини слої, всі однакові, а на кожному латинський напис. Тут продавано на малу вагу, а там на велику. Були тут також незвичайні

річі, найдорожчі та найкращої якості, замкнені під ключем.

Ззаду за тою крамницею була кімната із сильно заґратованим вікном на подвіря. В цій кімнаті були два широкі пультики, стіл із книжками й велика скриня, уся залізна, зі штучним замком на два ключі. В тій скрині були гроші й важні папери. Тут усе сидів Ляшкевич одним пультику, бо другий був для пана Шпитка до писання. На тім пультику лежала величезна книга, вся в білу віслячу шкуру й мосяж оправлена. Її нікому не вільно було рушити, наче б то була якась святість. В цій книзі записували, хто що панові Шпиткові і що кому пан Шпитко був винен, і які торги з якими купцями заключено, і скільки якого краму має бути на складі.

Не так то мені легко пішло обізнатися з усім, що мені треба було знати, щоб не їсти дурно хліба пана Ярослава. Спочатку я замітав лише крамницю й контору, чистив антикарську посуду. Потім казали мені ходити до складу помагати при ладуванні краму. Щойно як я привчився більше, що, слава Богу, щораз легше мені приходило, я вже розумів вагу й добре пізнав, що то є данцізька, що вроцлавська, а що норимберзька вага, що то лашт, що камінь, що квінтал, що безмін, що турецька ока, що шифунт, що гривна. А всі ті різні ваги уживано у львівській торгівлі, бо тут торгував і німець, і італієць, і англієць, і турчин, а кожний по своєму важив і по своєму платив: той угорськими червоними, той венецькими цекінами, той аспрами, той пястрами, той золотими, той левками й так без кінця, що тобі, чоловіче, добре треба було наживати головою, заки то на рівну монету перерахуєш. Потім я вже і в крамниці помагав і ціну товарів затамив, що почому платилося. Сам також умів я що треба було продати й як записати; до того поміг мені не так пан Ілля, бо ніколи не мав на це часу, як Красовський. Він, бувало, у ванькирику до піз-

ньої ночі сидить зо мною та вчить мене вправно писати й рахувати.

Ляшкевич усе знав про мене, бо йому з усього мусів висповідатися. Я замовчав лише про Семена, про жида Хаскеля та про цю залізну коробочку, бо я дуже уважав на свою присягу. Знав також Ляшкевич сумну історію мого батька, котрого я ні на хвилину не міг забути, бо все ще сподівався, що вернеться, або що я живого йогодесь у поганській неволі віднайду й викуплю. Ходив навіть зо мною Красовський кілька разів до Антона Жеребка, щоб довідатися, що сталося з тою валкою, що то з нею мій батько поїхав був до Туреччини. Одначе Жеребка не було тоді у Львові, бо як „королівський післанець” саме поїхав був до Стамбулу й не скоро мав вернутися. Його справник лише жалю додавав мені, кажучи, що мого батька вже не відшукати, коли його валку в родопських горах, або, як тамошні болгари кажуть, на Деспотовій Планині, задержали опришки, крам забирали, а хто не втік, того на турецькі галери продали.

Та я надії не тратив і того собі з голови не дав вибити, що сам піду до Туреччини й відшукаю батька. У Львові я наслухався про людей, що половину життя втратили у ясірі в поганців, а таки вернулися, і навіть таких живих показували мені. Багато я тут бачив купців, що їздили поза моря і поза гори за торгівлею, а Господь їх здорових приводив додому, багато турків тут своїм крамом на самім львівським ринку торгувало, і все, що мені ще недавно здавалося неправдоподібним, майже чудом, тепер я вважав за здійснимо, тільки б Бог дав мені якусь нагоду доробитися до якогось шага.

Хто тільки бував у Туреччині, я випитував його про людей, про дороги й звичаї тамошні, просив Ляшкевича, щоб довідувався від міських баришників і товмачів, хто приїхав до Львова з турецьких країв, або туди виїхав. Як тільки мав я вільну хвилинку, бігав до вірмен

і питав, чи не прийшла якась валка та чи якась не відходить. Пан Шпитко і Ляшкевич, хоч знали мої замисли й хоч уважали їх за запальчивість молодечого серця, в душі хвалили моє синівське привязання. Аж ось одного дня, коли ми в індермасі перебирали крам, помічник Ярема зовсім несподівано каже до мене:

— Івасю, то-то будеш заздросити мені, коли довідаєшся, що мене хоче пан вислати за крамом до Туреччини. Не знаю лише, чи ще цього року, чи щойно на весну.

Я аж прискочив до нього, цілую його в руку та й кажу:

— Пане Яремо, якщо маєте брати якогось челядника, то візьміть мене із собою!

— Я радо взяв би тебе замість іншого челядника, — каже Ярема — бо без челядника пан Ярослав певне не вишле мене. Та воно не від мене залежить, а навіть і говорити мені не годилося тобі про це. Думай ти про себе, але про те, що я сказав щось, ти ані слівцем не зрадься, бо я пана розгнівав би. Але я чув також, що пан Захнович вибирається незабаром до Туреччини, але тільки до Добруджі за кіньми. Він певно поїде з тою валкою, що її має провадити пан Грабар.

Я вже роботи не міг добре докінчити. Так мені ці Яремові слова перевернули все в голові, що я все помилявся в товарах та наче сліпий мацав руками коробки та міхи. Коли ми скінчили, прикликав мене Ляшкевич до контори, де був і сам пан Шпитко.

Пан Шпитко відразу й каже до мене:

— Треба тобі справити пристойніший одяг, бо ходиш мало що не обдертий. Пане Ляшкевич, пішлить його з Красовським до пана Чесака, хай йому такий одяг зробить, як іншими нашим челядникам.

Коли з'явився Красовський, пішли ми на галицьке передмістя до Чесака, того самого, що з нами у лісі був,

коли то ми мали ту пригоду з татарами. Чесак мав власну каменичку. Називалася вона Клопотівська; а краще й не могла називатися, бо мав Чесак із нею тяжкі клопоти, бо одідичив її з великими довгами. Усе мусів був гризтися з вірителями, так що частіше сидів у ратуші, ніж у себе в варстаті. Та ми застали його дома, і Красовський, що був великим жартуном, каже:

— Пане Чесак, збирайтеся що духу та біжіть до пана Джурджія Боїма за найкращим фалендишем, потім заскочте до Дуче, хай мерщій за вами спішить з атласами, табінами, оксамитами, злотоглавом, а за нідерляндськими форботами до Вовчка, за золотими гудзиками до Кудличка золотника. Не жалійте нічого, бо ось цей пан Іван на Білицях Біликовський зволив замовити собі у вас одяг, а має бути такий, як личить сенаторському паняті!

Чесак розсміявся, але на мене глянув щирим оком, бо зараз пізнав мене. І вже брався до міри, коли тут Красовський:

— А може лишилося вам іще щось із хотинської війни, хррр! — з тої здобичі, що ви її від турків мечем здобули, хррр! То переробіть на нього злотолитий ве-зирський каптан або прикрійте йому щось із тої султанськї соболевої шуби, що...

— Або пошійте добре штани Красовському! — озвався нараз за нами якийсь приємний, хоч і гнівний голос. — Або кажіть йому добре вилатати шкіру у варстаті, або йому ліктем плечі перемірте, або зовсім уже перелицюйте цього спудея, бо може вивернений буде ліпший!

Обертаюся і бачу: в самих дверях другої хати стоїть дівчинка, років може тринадцять, гожа, наче ягода, з оченятами лискучими, наче іскри, та з личком рум'яним від гніву.

— Панно Оленко! — озвався Красовський ніби переляканий. — Я й не сподівався!

— І я також не сподівалася, щоб Красовський із мого батечка так собі жарти робив. Чого Красовський не сміє батькові при мені говорити, того хай не сміє говорити, як мене нема! Я не дозволяю цього, чули?

Красовський забув язика в роті, а мені вперше притрапилося бачити це в нього. Бо він усе мав відповідь готову на все й ніхто з нас ніколи не дорівнював йому язиком. Повертівся трохи на місці, наче б хотів щось сказати, але потім вклонився чемно й мовчки вийшов із хати.

Чесак за той час глядів на свою дівчинку, наче на святий образ, утішений так, що лице дивно розяснилося йому. Оленка прибігла до нього, обійняла, подивилася йому щиро-сердечно в очі й сказала:

— Нащо ви, тату, розказуєте чужим людям про хотинську війну? Кожний знає, що ви там були в таборі та що чесно робили все, до чого були здатні й що навіть не взяли за це заплати. Чи не маєте мене на це, Оленки, щоб я слухала ваших оповідань? Чи Оленка не цікава, нетерпляча, чи може не вірить, коли розказуєте їй?

Чесак нахилився до Оленки, і тільки повіки моргали йому та вуса тряслися, а потім упало йому з очей кілька сліз, великих, наче горох, просто на волосся Оленки.

— Красовський добрий хлопець і я його дуже люблю, — каже до Оленки. — Він лише зі збитків так говорить, от по-старому, як звичай у спудеїв каже.

Я тимчасом стояв і не знав, чи маю ще лишитися, чи йти, коли Оленка обертається до мене та й питає:

— А ти за чим сюди прийшов?

— Мене прислав сюди пан Ярослав Шпитко, в якого я служу, щоб пан Чесак зробив мені такий одяг, як іншим його челяникам.

— А ти з-під Самбора? — питає Оленка.

— З-під Самбора — кажу. — А як панна Оленка пізнала?

— Бо маєш такий одяг, як під Самбором по селах носять.

Я трохи застидався, бо то був одяг уже старий і по-дертий. Я мав уже інший, ліпший, а цей старий я брав лиш до роботи.

— Коли ти з-під Самбора, — каже Оленка, — то може ти чував про купця Зозуляка?

Того купця моя мама добре знала й як це я свого часу згадував, просила його, щоб листи писав до львівських вірмен, чи не чули чого про мого батька. Тож кажу про це Оленці, а вона на те:

— То мій вуйко: рідний брат моєї небіжки мами.

— Щоб ти знала, Оленко, — відозвався тепер Чесак, наче б його хтось відразу відминив, — що це той самий хлопець, про котрого я тобі говорив, що пана Ляшкевича оборонив від татар. А як він із лука стріляє!... хррр!. Коли ми на тих татар наперли, а було їх кілька-десять... хррр... коли ми пустилися за ними в погоню... хррр...

— Як не чкурнемо із страху в корчі!... Хррр... — відіззався нараз хтось у дверях і посміхнувся до Чесака, наслідуючи його голос і хропіння.

Це був той італійський мулярчук, що також був із нами в лісі. Називався Мікеліно Палермі, як мені пізніше сказали у Львові. Ввійшов до кімнати якось так непомітно, що ми навіть і не чули його. Став собі проти Чесака зухвало та викривляється. Оленка зблідла, прискочила до мулярчука, відіпхнула його й крикнула:

— Негідний ледащо! Геть зараз із хати!

Мулярчук, замість уступити дівчині, відіпхнув Оленку сердито, що аж заточилася й мало не впала. Схопив мене при цьому такий страшний гнів, що я вже не міг здержати себе. Скочив до цього хлопця, схопив його за горло

та з усієї сили припер його до дверей, що з тріскотом відчинилися, й Палермі вилетів і впав на вулицю.

Так я заробив собі на одного ворога, бо відтепер був ним Палермі. Але я здобув собі прихильність добрих людей, бо до таких Чесак належав душею й тілом, а між мною й Оленкою вже відтепер була велика приязнь. Написав я листа до мами, а Оленка вислала його до свого вуйка Зозуляка в Самборі. Я був певен, що він дійде. В листі писав я мамі, як Бог ласкаво допоміг мені, що я найшов добрих і чесних людей, що вже сам на власний хліб учуся працювати та що мені все щось говорить до серця, що батько ще живий, що до нас вернеться та що тут у Львові інший світ і нема тут таких посіпак, як підстароста й гайдук. Усі, з ким я тут живу, чемні й ласкаві до мене. Навіть Довган, усе хмарний і воркїтливий, що наче б до всякого Божого створіння був неприхильний, часом на мене веселіше глянув і нераз тягар за мене підніс. Але ця погода не довго тривала. Насувалася вже тяжка хмара над моєю головою, хоч я її ще не бачив, і не відчував.

ЧОРНІ ХМАРИ НАСУВАЮТЬСЯ

Одного дня над вечір робили ми порядки в торгівлі, заки замкнули її. Я помагав при обмітанні шаф і слоїв від порохів. Робили це в нас завжди раз на тиждень, у суботу, дуже пильно й того дня все замикали крамницю раніше. Пильнував цієї роботи все Ляшкевич.

Коли я стояв на драбині і глянув був крізь відчинене вікно на Ринок, бачу йде попри нашу крамницю якийсь високий, рудий чоловік. Приглядаюся ліпше й бачу, що це той самий чужинець, що був із підстаростою на лісовій поляні тоді, як Гергей приловив мене при копанні. Він так гостро й так пильно глянув був тоді на мене, наче б мене собі добре хотів запам'ятати.

Я відвернувся скоро від вікна, щоби мене не побачив. Серце забилося мені з жаху, а було чого налякатися, бо ж цей чужинець був свідком, як гайдук Гергей упав від моєї руки залитий кровю. Мало бракувало, щоб я впав із драбини, так я налякався того чужинця. Я вдав, нібито дуже зайнятий роботою, сховав голову за великий слій. Але сталося так, що той чужинець під саме вікно підступив і поздоровив Ляшкевича. Ляшкевич подякував, але в розмову не вдавався і чужинець пішов далі. Підждав я хвилиночку, поки він не відійшов, злажу з драбинки й питаюся:

— Пане Ляшкевич, що це за чоловік поздоровив вас?

— Це москаль Фотін, — каже коротко Ляшкевич, — фактор радного Гайдера.

Не знаю вже, як я скінчив роботу, бо навромацки рухався, немов би то лише моя тінь була в крамниці, а я сам десь далеко на іншому світі.

Побіг я до моєї кімнатки, хоч іти спати було ще завчасно. Та я хотів бути сам із собою, наодинці, щоб не показувати нікому свого непокою. Всю ніч намучився я, аж щойно десь над ранок заснув.

Коли я пробудився другого дня, а була то неділя, нічого вже з учорашнього не було в моїй голові. А одна дурничка, що Чесак зробив мені новий міщанський одяг і що сьогодні вберу його вперше, так мене врадувала, що я забув про всі інші смутки й неспокій учорашнього дня.

Зараз теж вибрався я до міста, хотів подякувати Богові за те, що мене Фотін не замітив учора. А то мався б я негаразд, як би таке було сталося! Та дивними дорогами ходить Божа воля. Йду я вулицею й ледве минув дві-три брами, аж тут... Кільканадцять кроків від себе бачу: йде гайдук Гергей, біля нього Рудий Хаскель, а веде їх обох золотник Льоренц!

Скочив я в якусь браму, щоб мене Гергей не зочив, і вже не знаю, чи більш я налякався, чи більше втішився? То ж я був певний того, що вбив Гергея, все мені його труп у крові ввижався — а тут — іде він жив і здоров, іще більш опасистий аніж був у Кульчицях!

Упав мені великий тягар із душі й совісті, що я вже не вбивник. Так я зрадів, що мало не кинувся за Гергеєм, вдячний йому за те, що він живий! А до того зрадів я ще й тому, що й Семен не вбивник, коли Рудий Хаскель жие!

Та по таких радощах прийшли і смутки на мене. Гадаю собі: чого то принесло їх лихе обидвох до Львова? Певна річ, що шукають за Семеном та за проклятим каменем. А коли шукають за ним, то мусять і за мною шукати, і може навіть більше за мною, бо через мене схочуть розвідати, де Семен. Адже про Тимченків побут ніхто не знає, а де я пробуваю, про те писав я до мами через панну Оленку до купця Зозуляка. Мама знов

із утіхи певно тим людям похвалилася й тепер уже всі знають у кого я у Львові живу.

Думаю́ таке, а сам дивлюся, куди то їх Льоренц поведе. Перейшли частину ринку, а там Льоренц показав їм один будинок і вернувся, вони ж пішли до брами тієї кам'яниці. Коли Льоренц вертався попри браму, де я стояв, я вийшов і чемно з ним привітався. Та й кажу:

— Пане Льоренц, а куди ви тих череванів водили?

— А, водив я їх до війта Уберовича, бо вони мають до нього важну справу.

— А що за люди й звідки — питаюся, буцім нічого не знаю.

— Той жид, то великий турецький купець, каже, що навіть султанський, а той черевань, то знов гайдук із якогось замку. Приїхали вони за величненною річчю: як би ми її мали, то питали б, скільки за Львів дати!

— Ов, хіба цілої фіри золота шукають — удаю даліше невіжу.

— Е, якби то були фіри золота, то легко було б їх знайти, а то вони шукають такої малої речі, що її в долоні скриєш, а проте вона така дорога, що за неї пів ринку купиш! Вони шукають за дорогоцінним каменем, що за нього платиться сотки тисячі дукатів! Ти як би мав самоцвіт-брилянт величини зеренця гороху, то вже за нього пару волів дістанеш, а що ж доперва за такий, наче голубяче яйце! А саме такий брилянт украли тому жидові.

— У Львові взяли йому? — питаюся знов. А Льоренц оповідає мені пригоду Хаскеля з Семеном. Вислухав я її, а тоді знов кажу:

— А яку ж справу мають вони з вами, що ви їх водили по місті?

— Е, що ти знаєш — каже Льоренц. — Таж я золотар і працюю в золотаря Кудличка. Отже він мав купити той брилянт для семигородського князя Бетлен Габора.

Пан Кудличок мав камінь оцінити, заки б його князь купить. Тоді ми вислали б були камінь до шліфарів у Голляндії, бо як такий самоцвіт вигладити на кристал, то його вартість зростає всотеро. Такі великі самоцвіти мають кожний своє ім'я, і камінь цього жида теж таке ім'я має: називають його „Проклятим самоцвітом”, бо він ніби приносить нещастя всім, хто його має. Та мій пан Кудличок правду каже, що це не в камені прокляття, а в головнім грісі лакіства: люди лакоми на гроші та й один другого вбиває, щоб лише той дорогоцінний камінь схопити.

Не треба було мені більше довідуватися! Виходило, що я, бідна хлопська дитина, ношу в малій калиточці маєток, що за ним князі побиваються! За такий маєток володарі людську кров проливають, а він лежить собі в моїм ванькирику, біля могого старого молитвослова! Проклятий камінь побіч требника!

Перша моя гадка була: піти зараз домів, чи лежить іще там Тимченкове залізне яйце в моїй скриньці. А то я в останніх часах і не заглядав туди, а моя скринька не мала навіть замочка чи колодки! Йду я тоді домів, задуманий поспішаю. Аж тут чую: хтось зловив мене сильно за рамя. Оглядаюсь, переляканий, а за мною стоїть Фотін, той самий, що бачив мене, як я Гергея мотиною звалив! Стоїть за мною, за руку мене держить міцно й підсміхається своїми зеленими очима. Не каже ні слова, лише тягне мене за руку зі собою.

Іду я з ним кілька кроків, гей не свій, але дальше станув я й вирываюся йому з рук. А він іще сильніше мене вхопив і дальше тягне за собою.

— Пане Фотін, — кажу — пустіть мене, чого мене тягнете?

— Ов, то ти мене знаєш — каже й веде мене дальше.
— Ти є Івась Білик із Кульчиць — каже злодюга, ніби солодким голосом, а ріже ним гей бритвою. — Ти, як

не підеш за мною добровільно, то я лише пальцем кивну і вже тебе міські драби до тюрми поведуть.

Не було що робити, пішов я за ним. Поручився я Богові, може мене не віддасть на мій і мамин сором міським драбам, а може й самому катові на муки?

Недалеко ми йшли: Фотін жив таки в ринку в фатрівській камениці. Постукав і двері відчинила нам якась стара баба, що подобала геть чисто на опирицю. Страх мене пройняв великий — кому то я в руки попався! Але баба вийшла зараз і ми з Фотіном осталися самі в його кімнаті. Щолиш тоді пустив Фотін мое рамя.

Замкнув двері на ключ, ключ сховав до кишені, а сам сів собі напроти мене на стільці й дивиться мені в очі, гей кіт на мишу. Але я вже дещо заспокоївся й тільки думаю собі, якби звідтіля видобутися? Та Фотін мов для перестороги видобув ізза пояса гострий кинджал, погладив його пальцем, чи гострий, а тоді каже:

— Ну, тепер можемо собі погуторити.

— Я не маю про що з вами балакати — кажу я.

— Але я маю з тобою — Фотін мені на те. — Маю тебе привитати від Гергея: він здоров уже, треба було його ліпше вдарити.

— Знаю — кажу. — Я його сам сьогодні бачив і тішуся, що він здоровий, бо я не хотів його вбити.

— Е, ти бачу мудрий, то може знаєш, чого сюди приїхав Рудий Хаскель?

— Не знаю й не дбаю про нього — кажу вже сміливіш, бо бачу, що покорою не багато в того москаля виграю.

— Не дбаєш тому, бо не знаєш, що Хаскель приїхав сюди за кимось, щоб його видати міським драбам на ратуш. А знаєш за ким? За тобою, Івасю, аякже!

— А чого ж він від мене хоче та й чому мене брали б на ратуш — питаю.

— Бо ти розбійник і злодій.

— А неправда!

— Я теж того не кажу, але вони таке говорять. А я не хотів би бути в твоїй шкурі, жаль мені тебе дуже.

— Та коли вам мене жаль, пане Фотін, — кажу — то чому мене замкнули на ключ та ще й киджала пробуєте, чи гострий? Хіба я такий аж злочинець?

— Бо хочу тебе вирятувати, Івасю, — каже він со-
лоденьким голосом.

— Бог уже мене порятує, а ви мене пустіть.

— Ей, якби ти знав, що саме тепер за тобою міські драби в пана Шпитка шукають, то ти на поріг би лягав та просився, щоб я тебе не виганяв. Таж якби не я тебе взяв до себе, то ти б, небоже, сидів уже на ратуші у в'язниці, — переконує мене Фотін.

— Та за що ж би мене мали брати — питаюся ніби відважно, хоч дрижу, бо до ратуша брали самих найгірших злочинців.

— Ти не бреши переді мною, бо в мене не вибрешся. Я знаю досить, а ти знаєш іще більше.

— Що ж ви такого про мене знаєте?

— А хто приятелював із козаком Семеном Тимченком? Хто з ним укупі напав на Рудого Хаскеля? Хто заграбив те, що Хаскель мав при собі? Хто закопав? Хто викопав?

— Усе те справа Тимченка, не моя, — кажу. — Я на нікого не нападав і нікого не ограбив. Шукайте собі Семена, мене не чіпайте.

— А ти — що в лісі викопав?! — крикне на мене нагло Фотін. Та й упялив у мене свої зелені очі, мов наскрізь проглянути хоче.

Видержав я його поганий погляд, ані моргнув, а далі кажу:

— Нічого.

— Я те „ніщо” сам на власні очі бачив! — кричить Фотін уже дуже розлючений. — Таж я тебе застав при

тій роботі в лісі. Скажи, що ти таке викопав у тім мішечку?

Станув я цілий, мов небіжчик, бо й не сподівався, щоби хтонебудь бачив, як я ховав міщення за пазуху.

— Отже, що там було?! — кричить до мене Фотін.

— Не знаю, ні про що не знаю.

— Де ти це подів?!

— Про ніщо не знаю, — кажу йому знов, бо я вже рішився перечити, хоч би там не знать що було.

— Про ніщо не знаєш? — знов солодко питає Фотін. А ти відаєш, як там розпитують на ратуші? Не казали ще тобі? Таж кожний злочинець говорить спершу так, як ти: нічого не знаю. Але як дальше не хоче признатися, то бере його кат на шрубку. А ти знаєш, що таке шрубка? Як кат покрутить нею раз, другий, третій... витягне тебе нею, мов струну на кобзі, повикручує тобі сугави й члени, кості зачнуть тобі тріщати, ребра розсаджуватись. І хоч би ти який був твердий, будеш, небоже, співати, аж гей!

Пройшли мене дрижаки на згадку такої муки, бо вже мені й Довган розказував, як то у Львові на ратуші людей мучать, як їм кат боки свічкою припікає, рве тіло кліщами, доки не признаються до всього. А буває нераз, що й невинний на таких муках себе й других у не знать чому обвинувачує, сам на себе свідчить таке, чого не зробив, щоб лиш із тієї муки вирватися, нехай і підшибеницю, бо видержати годі!

А Фотін видно доміркувався, що в мені діється, бо знов каже:

— Дивися, хлопче, як стоїш. Коли мені не признаєшся, то катюзі признаєшся. Ну, і що ж волиш? Катів все виспіваєш, а по такій сповіді прийде покута: катівський меч абошибениця. Бо тут справа йде на горло: це ж був розбій, тяжке покалічення і велика крадіж.

А кому з того користь? Лише тому жидові, Хаскелеві, а не козакові Тимченкові, ні тобі.

— Ані вам, — кажу йому знов відважніше, бо десь у мені знов духу набралось.

— Ані мені, — каже Фотін на те, — але велика шкода твоя й твого тата, що — як мені говорили — живий, та в бусурменській неволі.

Зазоріло мені в голові, як він це сказав. Туди тобі дорога, пане Фотін: іде тобі про твій власний бариш, а не про ніяку справедливість. Не для справедливости ти мене тут держиш і не для того жида, а для себе: щоб я видав тобі це, що мені Семен осавуленко довірив. Кажу йому тоді:

— Пане Фотін, а ви як собі те подумали? Хочете самі те мати?

— І сам буду мати і тобі дам, — каже хитро Фотін. Бо ти самий того не продаш ані зіси, ні тим від шибениці не викупишся. Покажи те лиш кому, а певно зрубають тобі голову. А коли мені завіриш, станеш багачем, батька з неволі викупиш, паном із хлопа станеш. У моїй руці проклятий камінь дасть золото, в твоїй — смерть. Маєш віз і перевіз — вибирай. Але зараз, зараз, бо за хвилину може бути запізно.

На покусу вів мене цей лайдацюга! Але зараз я собі розміркував: Не вчиниш його волі, то погубиш тіло, а вчиниш її, то погубиш і тіло і душу. Тепер маю чисту совість і нічого мені в серці перед Богом соромитися. А послухаю Фотіна, то наче в чорта перекинуся: задля лакімства стану зрадником, кривоприсяжником і злодієм. Отже ні, нехай робить зі мною, що хоче, але я буду козаком, що віри не ламає і слова додержує, хоч би його й колом шматували!

Вже мав я йому таке відповісти, аж тут хтось нагло постукав до дверей. Фотін повстав швидко й розглядається, куди б мене сховати. А там питає:

— А хто там? — та дає мені знак, щоб я мовчав.

— Відчиніть, будь ласка! Це ми, я й пан Хаскель, — обізався голос за дверми.

Я пізнав голос Гергея.

— Аж тепер я пропав, — подумав я собі, — у два вогні попався.

Та склалося інакше. Фотін ухопив мене за руку й повів до маленьких дверцят, відчинив їх і штовхнув мене туди. Я злетів неначе на якісь вузьенькі східці, а кругом мене була темрява.

Зараз підліз я назад під двері, щоб слухати, що говоритимуть. І чую:

— Ов, то зле, що хлопця ще не маєте, — каже Фотін.

— Його зловлять, а ви ходіть на ратуш, як свідок, що ви бачили, як цей хлопець у лісі копав і вдарив мотикою пана Гергея.

А Фотін:

— Це все дарма, коли не маєте хлопця. Його не знайдуть, бо втік.

— Утік? Куди? — закричали обидва.

— У Львові є чотири виходи: дві брами й дві фіртки, — певно одною з них утік.

— Е, вам жарти в голові, а нам під ногами горить, — кажуть обидва.

— А мені не горить, — каже Фотін спокійно, бо я немов би мав його в кишені. Та задурно не виявлю його вам.

Тут стали торгуватися за мене. Довго торгувалися. Жид давав сто, двісті, триста й п'ятсот дукатів, та москаль не хотів відступити від тисячі дукатів.

Жид не мав при собі стільки грошей. То ж рішили, що поїдуть до Винник, де жид мав свояка, який дасть йому потрібну суму. Фотін вийняв ключ із дверцят і за хвилину вийшли всі три.

Я аж легше відітхнув, як вони відійшли, хоч свідомий був того, в якій я небезпеці. Майже безвихідній. На всі боки забезпечився драбуга: чи саяк, чи так — йому все зиск. Або мене страхом візьме й я віддам йому цю прокляту викопану скринечку й діямант буде його, а як ні, то віддасть мене жинові й дістане обіцяних тисячу дукатів. Та хоч би я й видав йому діямант, то живий не вийду з його рук; не схоче він мати свідка й жде мене те саме, що того венецького доктора Курція, що про нього оповідав мені Довган, як Фотін його позбувся, а маєток загарбав, а вкінці злочин заховав, що досі ніяк не можуть попасти на сліди. І стало мені ясно, що мушу відсіля втікати й то негайно, заки вони вернуться із Винник. І став я розглядатися довкола. А очі вже звикли до темряви. Була це невеличка кімнатка. Згори падало слабеньке світло невеличкими щілинами знадвору. Очевидно є там вікно, закрите віконницею. Та вікно так високо, що годі досягнути його рукою. Став я шукати чогось, що по ньому міг би я видістатися нагору. Найшов якусь деревяну скриню й підсунув її так, щоб із неї можна було досягти вікна. Виліз на скриню, став на пальцях і шарпнув дошку, що була прибита замість віконниці. А скриня підо мною трісь-трісь, а я гу-гуп, як довгий, на землю.

Зірвався я на рівні ноги. А в кімнатці вже ясно, бо дошка вже не заслонювала вікна. Приступаю до паки, а на ній віко заломалося. А в паці різні, різнісенські папери й книги якісь. Сів я собі на паці та й думаю, що мені діяти. А все дивлюся в це кругле віконце, що одно

єдине могло бути виходом для мене з цієї тюрми. Чи продістануся я через нього? Воно дуже маленьке. При тім став я розглядати папери. Не розумів я їх, бо всі були писані латинською мовою. Було там ще кілька плящинок і довгий кинджал.

Впав мені в очі насамперед кинджал, бо міг мені бути дуже пожиточний у потребі. Взяв я його в руку й вийняв із шкуряної піхви. Трохи його ржа наділа, але ще був гострий і, як зброя, міг добре служити. Згорнув я потім папери та й хочу їх назад вкинути до скрині разом із тими плящинками, коли на однім із них впадає мені в око виписане більшими буквами назвище: Андрій Курцій. Я кинувся на ці папери та дякував у думці Красовському, що навчив мене писаного читати. Було тих паперів кільканадцять. Хоч я не міг усього розуміти, але мені було ясно, що все це торкається венецького доктора Курція, що то задержався був у Фотіна у Львові та так таємниче згинув без сліду й без вісти. Я захолов увесь, здеревів. Здавалося мені, що з тих паперів тече кров і що як добре зачну заглядати по кутах між ґрати й лахміття, найду там трупа. Мені дзвонило у вухах. Уже з тих паперів я був зовсім певний, що Фотін убив доктора Курція та що мене таксамо вб'є. Тепер було мені ясно, що маю на вибір перед собою: або втекти або вмерти. Третього нічого нема.

Забрав я всі папери по докторові Курцієві, зробив із них один звиток і сховав добре в кишені. Знав я тепер, що коли вийду відси живий, буде в мене страшна зброя проти Фотіна, далеко страшніша, ніж той киджал, що я його мав наготові. Тоді Фотін буде в моїх руках.

Але як втекти? Єдина дорога була через віконце, та як туди дістатися? Але коли б і дістався я до вікна, треба було протиснутися через нього, лежачи на животі, ногами до подвіря, головою до комірки, бо воно було занадто тісне. А щоб тим єдиним способом вилізти через

вікно, треба було уставити руштування, таке високе, щоб рівнялося з віконною фрамугою. То було найважливіше й до того я зараз забрався.

Треба було насамперед присунути велику й високу скриню до самої стіни під вікно. То була нелегка робота, бо скриня була дуже тяжка, а долівка з цегли дуже нерівна, тому посувати по ній тягар було дуже тяжко. Я, не гаючись, узявся до цього. Що припруся до скрині з усієї сили, що аж ребра тріщать мені, то ледве на цаль рушу її. Піт уже летиться мені з чола, руки опадають від змучення, хребет страшенно болить, а це прокляте скринище ледве на пів ліктя посунулося, як слимак по піску. Але тут уже мені про життя або смерть ішло, тож що впаду на силах, то знов змагаюся, останнього віддиху добуваю, а не заперестаю працювати. Що хвилини мусів я переривати це прокляте посування, бо хоч скриня була страшенно тяжка, та не була повна, й як я посуну по цеглі, то зараз задзвонить так, наче б у ній товклися самі ланцюги.

Багато часу втратив я на посуванні того скринища і вже добре за полудень було, коли нарешті присунув я її під само вікно. Тепер узяв я той стіл на двох ногах, але що ж зроблю з ним, коли на скрині не буде стояти? Оглядаюся за чимось, з чого б можна дочепити йому дві ноги. Ніде нема ні шматка дерева, ні патики. Вже не знаю, що зроблю, коли впадають мені в очі старі запорошені книги на долівці. Укладаю їх під стіл замість забраклих ніг і бачу, на велику втіху, що тепер стіл сильно стоїть, а він від фрамуги був уже недалеко.

Треба було тепер поглянути, що є за вікном. Вилажу на це моє руштування, обережно, щоб книжки не висунулися і щоб усе не завалилося підо мною. Бачу тепер, що віконце має два крила, а в них самі малі шибки, запускані на олово. Відчиняю й бачу, що одно крило є на завісах і його можна буде легко вийняти,

але друге нерухоме, прикріплене в самім мурі. Треба його силою вилупити. Пробую руками, не йде. Злажу наділ і мало не перевертаю всього, але якось пішло. Беру з землі кинджал по докторі, а як виліз знов нагору, беруся ним лупати рами від вікна. Щастя, що хоч рами були дубові, але від часу й непогоди вже надпорохнавіли. Інакше, хто зна, чи на час зробив би я був цю роботу, бо кинджал до неї не надавався, треба було дзьобати та дзьобати, а це так скоро не йшло.

Вкінці вийняв я ціле вікно, висунувся в отвір і бачу, на мою втіху, що він доволі великий, щоб пересунутися плечима. Розглядаюся, лежачи у вікні на широкому мурі, вихиляю голову, щоб побачити, що там надолі? Бачу дуже тісне подвіря, довкола замкнене високими мурами, а всі мури сліпі, нема в них ніодного вікна. Один із тих мурів, лівий, то був, очевидно, від Зарваниці, другий, що напроти мене, від Шкотської вулиці, третій, по правій руці — від камениці радчині Кореньовської. Дивлюся вділ і бачу тут, на мою втіху, двері. Вони не можуть провадити нікуди, лише в сіні тої камениці, в якій сижу замкнений. Коли мені пощастить спуститися на землю, то матиму куди вийти на Ринок, а я вже боявся, що з того зовсім замуrowаного подвіря нема виходу й що я знову знайдуся в клітці.

Тепер тільки одно лишається, як спуститися наділ? Вертаюся на моє руштування, злажу на долівку й бачу, що це менший клопіт, бо маю полотна аж забагато. Напсував я того полотна більше, ніж було треба, не дбав про це, чи Фотін буде гніватися, бо я надер його в паси і навязав стільки, що не з одного поверха, а мало що не з ратушевої вежі міг би був опуститися на ньому. Не мав я до чого привязати цю линву при вікні, тому привязав її до двох залізних вух, які мала по обох боках кована скриня, переволік поза стіл і зібрав це все на вікні. Проте я ще не пускав її, доки не буде пора на те,

а здавалося мені, що найкращим часом до втечі буде вечір. Коли я зробив це все, поклався на долівку, бо вже мене всі кості боліли від змучення і, сам я не знаю, як і коли, заснув.

Страх мене зняв немалий, як я пробудився. Вже смеркалося. Сердився я сам на себе, що такий необачний та що не боровся зі сном. Зірвався я, наче б хто мечем замахнувся на мене, доручив себе Господеві Богу й Пречистій Діві та й узявся до діла. Щоб назадгузь на череві пересунутися через вікно, треба було ще трохи підвищити руштування. Помогли мені дві порожні дерев'яні бочки, які я уставив на самому версі догори дном, як можна найбезпечніше. Я подумав також про те, що як пересуватимусь через вікно, мусітиму взяти лікті й руки з линвою під себе, а як перепихатимусь назадгузь, поздираю собі долоні об мури віконних рямок, тому, обвинув я руки полотном.

Виліз я на верх мого руштування, вхопився сильно за линву, зроблену з полотна, присів рачки, висунув ноги у вікно й став сунутися назадгузь. Не було це так легко, як мені на око здавалося; не мав я об що опертися, бо ціле моє руштування могло завалитися від чого небудь; тож я, наче вуж, мусів був попихати сам себе, а потім, наче шука, кидатися, щоб висадитись із вікна. Коли я вкінці більшою половиною вже висунувся і кинувся з усієї сили назад, я так страшно потовк руки і голову, що мало що не стратив притомности та не випустив линви з рук, а тоді певно був би впав і скрутив собі вязи. На щастя, видержав я це якось і найшовся надолі.

Скочив я до дверей, що були на подвір'ї, перебіг довгий темний хідник, вскочив у сіні камениці, з сіней у браму, з брами на Ринок. Я не думав над тим раніш, куди мені рятуватися, як буду вільний. Тому беруся до Руської вулиці. Ледве пробіг кільканадцять кроків, як

чую, хтось біжить за мною й кричить, щоб мене затримали. Пізнаю з жахом, що це Фотін. Що мав віддиху в грудях і сили в ногах, біжу стрілою, коли нараз впадає мені в дорогу мулярчук, італієць Палермі. Схопив він мене за горло й кричить:

— Чекай, злодію!

Хочу його відкинути і був би його відкинув, та в цій хвилині хапає мене Фотін за барки. Вириваюся, як можу, копаю ногами, шарпаюся, пробую кусати — все дарма, держать мене міцно обидва, а Фотін з усієї сили тягне мене до своєї камениці. Коли я вже думав, що пропав, бо навіть кинджала не міг витягти, щоб боронитися, — так мене сильно держали, один за горло, другий за обидві руки, — нараз якісь великанські ручища махнули коло мене в присмерку, одна хапає за шию Фотіна, друга Палермі і, заки я шарпнувся, обидва лежали на землі. В цій хвилині хтось схопив мене за руку й прошепотів:

— Втікай за мною!

Був це Довган. Заки ті два підвелися з землі, він уже відбіг далеко до Босацької фіртки і я за ним.

„ДОВГАН СВІДОМИЙ“

Я біг за Довганом, не знаючи куди: насамперед до Босацької фіртки, відти здовж міського муру аж до вірмен, від вірмен попри дім Штанця Шольца назад до вулиці Божого Тіла. Вкінці бачу, що ми зробили ніби коло та добігаємо до задньої брами камениці пана Шпитка. Тут Довган затримався, вийняв із кишені ключ, відчинив браму, штовхнув мене до сіней і зараз замкнув. Став я задиханий, а, коли трохи відітхнув, питаюся:

— Довгане, а шукали мене тут із ратуша?

— Шукали, — каже Довган й тягне мене за собою до індермаху.

Я був без шапки, бо лишилася у Фотіна. Тож кажу йому, що мушу взяти собі стару шапку з моєї кімнатки. Пустив мене, але йшов слідом за мною. Вже було зовсім стемніло. Йду навпомацки в кут, де стояла моя скринька, а мав я на думці не шапку, а ту залізну Семенову коробочку. Чи є ще вона? Шукаю — скриньки моєї нема!

— Довгане, а де моя скринька? — питаю переляканий. — Може забрали мені її?

— Може були б узяли, — каже Довган, — але я її завчасу сховав. Є в індермасі за белями бавовни. Іди й ти зараз туди, сховайся за белею, а з Фотіном не зачіпайся.

— Довгане, хай Бог заплатить вам за те, що ви мене живого видерли з рук цього чорта. В саму пору надійшли, бо коли б не ця щаслива нагода, вже було б по мені!

— То ніяка нагода, — пробурмотів сторож, бо в нього все так було, коли говорив що. — Я тебе рано

здалеку бачив, як ти з Фотіном за панібрата йшов. Я ввесь час мав Фотінів дім на оці, а коли тебе не стало й пан Ілля розпитував, а Красовський і Чесак приходили, добре я їм говорив: Фотін! Вони сміялися з мене, а правда моя була.

Завів мене до склепу, де була моя скринька. Я, ніби шукаючи за шапкою, вхопив сукманку, мацаю, залізна коробочка є! Вийняв її й покрадьки сховав собі до кишені, хоч і так Довган був би не бачив, бо в індермасі була темна ніч.

— Довгане, — кажу я тепер, — заки розвидніється, мене вже тут не буде. Така Божа воля, хоч я нічого злого й не зробив. Мушу втікати перед лихими людьми. Одначе мушу бачити пана Ляшкевича, конче мушу. Маю вельми важну справу до нього. Чи пан Ляшкевич дома?

— Пан Ляшкевич нагорі й пани на вечері в нього з тим купцем, що приїхав.

— Ідіть же до нього, благаю вас, ідіть і викличте його мені. Скажіть, що маю дуже важну справу до нього. Не моє діло, чуже, але важне, дуже важне. Ідіть же, прошу я вас! Одно лише вам скажу: Фотін!

Довган надумувався трохи, але пішов. Певне це його найбільше переконало, що я Фотіна назвав. За хвилину вернувся із ліхтарнею, а за ним прийшов Ляшкевич. Не сказав до мене ні слова, поглянув лише мені в очі, здавалося мені, не з гнівом, а з жалем і смутком.

— Пане Ляшкевич, не про себе хочу я вам говорити, не пора тепер на це. Але візьміть оці папери та несіть їх зараз до пана Шпитка й до того купця з Венеції, брата доктора Курція! — кажу я та й витягаю із кишені папери, що їх найшов у коморі в Фотіна, та даю йому до рук.

— Що то за папери й відкіля маєш їх? — питається Ляшкевич.

— Фотінові забрав я їх, а що в них, подивіться.

Ляшкевич взяв папери й пішов, а Довган зачинив залізні двері від індермаха та й також відійшов. Пройшла добра година, коли я почув знову ключ у замку. Ввійшов Довган.

— Пан Ляшкевич каже тобі йти до нього, — каже й із ліхтаркою йде наперед.

Пішов я за ним на другий поверх, де була Ляшкевичева кімната. Застав я його самого. Знову глянув на мене так само як передше, з жалем і смутком, а мені це прикріше було, ніж коли б накинувся на мене з гнівом.

— Говори, як дістав ти ці папери? — питається.

Я розповів коротко, що вранці Фотін мене силою запровадив до своєї хати, що замкнув там мене в темній коморі, що я найшов там ці папери та що втік через вікно. Але що зайшло між нами, того й словечком не згадую. Ляшкевич каже на це:

— Яке в тебе діло з Фотіном?

Мовчу хвилинку, не знаю, що сказати, а вкінці кажу:

— Фотін хоче мати від мене те, чого я йому не можу дати, й хоче знати те, чого я йому не скажу.

— Ані мені?

— Пане Ляшкевич, — сказав я і цілую його руку, — не гадайте зле про мене! До часу вірте, що я не злочинець і на совісті не маю ніякої вини! Не викажеться на мене ніщо, хоч я сьогодні сам не всилі оборонитися, так як бажав би цього.

— То не кажи мені, — каже Ляшкевич, — коли не хочеш, або не можеш. Я навіть не хочу знати. Та мусиш знати, що в пана Шпитка не можеш лишатися, а у Львові також ні. Шукав тебе війт, хотів тебе на ратуш забрати. Пан Шпитко казав, що тебе вже нема дома. Коли б ти вернувся, обіцяв зараз ставити тебе в уряді. А тобі не треба говорити, що пан Шпитко додержить слова.

— То маю зараз іти? — питаю.

— На ніч уже лишися і завтра весь день, але щоб

тебе око людське не бачило. Один лише Довган буде знати про тебе. Тридцять літ служу панові Ярославові, а за весь той час я ні разу не збрехав. Завтра збрешу йому вперше. Бо коли питає мене, скажу, що тебе нема. Ти вирятував мене з нещастя, може й від смерти. Тому й я тебе хочу вирятувати з нещастя, а може також від смерти. Поквитуємося. Нічого більше не можу зробити.

Великий жаль стиснув мене за серце, що трачу добру славу й добродія, що ці всі чесні люди, котрих мені Бог дав був сироті, за злочинця тепер матимуть мене та що знову мусітиму тинятися по світу, наче собака бездомна. Я розплакався і від цього плачу слова не міг промовити.

— Бог тебе не покине, стелється тобі тепер дорога, на якій можеш здобути багато, — потішав мене Ляшкевич. — Чого ти так дуже бажав, тепер маєш: поїдеш до Туреччини!

— До Туреччини! — скрикнув я й власним вухам не вірив.

— То Боже провидіння. Папери, що ти їх забрав із дому Фотіна, я віддав братові доктора Курція з Венеції. То цирографи і записи на великі суми, що належать його небіжчикові братові. У тих паперах, — хто зна, чи був би їх коли відібрав він, — лежать великі багатства. Отже пан Курцій, вдячний за це, призначив для тебе десять цекінів. У твоїй скарбонці призбиралося також трохи гроша, разом то дасть сумку. З цим можеш батька шукати. Дорога не буде тебе коштувати ні туди, ані назад, коли Бог щасливо допоможе.

Я впав до ніг Ляшкевичеві, хотів цілувати його ноги, але він не допустив до цього і говорив далі:

— Так зложилося на твоє щастя, що позавтра виїздить пан Гарбар із валкою до Туреччини. Попрошу його, щоб узяв тебе з собою. Поїдеш, як челядник. Дам тобі також листа до Рущука до василіянина о. Володи-

мира. Він там тепер є та знає про багатьох християнських бранців. Може він щось чував про твого батька, то допоможе тобі. І гроші і листа передам тобі завтра ввечері Довганом. Як знайти пана Гарбаря, також дізнаєшся від Довгана. Завтра весь день пересидь у криївці, щоб тебе, хорони Боже, ніхто не бачив, бо йде про твою голову.

Сказав це Ляшкевич і відійшов мерщій, не дав мені навіть часу подякувати. Довган замкнув мене на ключ. Поклався я на порожніх мішках, але не спав. До мене ніхто не заглянув, крім Довгана. Він приніс мені їсти, але нічого не хотів говорити, лише по-давнішому наче ведмідь бурмотів.

Сидів я сам і думав. Тішило мене, що їду до Туреччини шукати батька. Та одно журило мене, що робити з діамантом? Взяти цю прокляту коробочку з собою чейже не можу до Туреччини! Бо хто зна, які там мене нові пригоди чекають? А лишити? Де? Кому? А коли б я її хотів закопати, вже не можу, бо до самого виїзду з Гарбарем мушу сидіти замкнений.

Діждався я вечора. Коли вже добре стемніло, чую ключ у замку, відчиняються двері й увиходить Довган. Бачу, що не такий, як завжди: чимось вдоволений. Приніс мені вечерю, а коли я взявся їсти, він несподівано махнув рукою, наче б уже чомусь був кінець, наче б щось уже запало, й каже:

— Фотін!

Глянув я на нього та й сміятися мені хочеться, а він також викривив рота, наче б зів щось дуже квасне або гірке. Це в нього означало сміх. І каже:

— Фотін! Утік Фотін!

І розказує мені, що Фотін утік певне тому, що я забрав йому папери доктора Курція, з яких виходить, що то він убив його. Зараз на другий день після моєї втечі війт із присяжними і кількома людьми вибралися

до нього, щоб перешукати всю хату. Познаходили якісь речі венецького доктора, але самого Фотіна не дістали. Пропав без сліду, звітрив. Завтра далі шукатимуть і копатимуть у пивницях, чи не найдуть де трупа.

Коли Довган скінчив оповідати, сказав, відходячи:
— Опівночі прийду. Підемо до пана Гарбаря.

Я попросив іще Довгана, щоби пішов з мною до Чесака, бо маю сказати йому щось дуже важне. Довган по короткій надумі згодився. Відчинив мені задню браму камениці, але самого мене не хотів пустити, а йшов за мною.

Клопотівська камениця, що в ній жив Чесак і що була його власністю, стояла — як я вже давніше згадував — зараз коло міського муру, недалеко Ринку. Пересунулися ми в темряві, ніхто й не пізнав нас та мало кого ми й стрічали. Довган ждав на мене біля камениці. Я ввійшов до середини, бо брама ще була відчинена. Челяди вже у варстаті не було. Сидів лише Чесак із Оленкою при вечері. Коли побачили мене, обое швидко встали від стола. Дивилися на мене, наче б я прийшов із того світу. Поздоровив я їх чемно та й кажу:

— Пане Чесак, прихожу попрощатися з вами й з панною Оленкою та від щирого серця подякувати, що ви були такі добрі до мене. Прошу вас, пане Чесак — і панну Оленку прошу, не вірте, коли б хтось зле говорив вам про мене. Бо я не почуваюся до нічого злого, Бог свідком мені, що я в совісті моїй чистий.

Чесак дзвонив ложкою по мисці, очі спустив наділ, видно, не знав, що має сказати на те, а Оленка також нічого не говорила. Гляділа мені просто в очі, бистро й пронизливо, наче б хотіла відчитати мені з очей і з лица, чи говорю правду. Я не спустив очей, бо не мав чого соромитися.

Оленка питається:

— А куди вас Бог провадить?

— У Туреччину з валкою їду, зараз на світанку.

Стали мене тепер випитувати. А я, що міг говорив, а серце мене боліло, що цим добрим людям усього не можу сказати й скриватися мушу перед ними з власною правдою, наче б то була нечесна справа і не моя, але крадена. Оленка приобіцяла мені, як я просив її, що своїм вуйком, Зозуляком, дасть знати мамі до Стрілкович, що зо мною сталося, що здоровлю маму і прошу, щоб не журилася, бо Бог дозволить мені вернутися з цієї мандрівки, й може не самому. Я вже хотів іти, коли Оленка попросила мене заждати хвилинку, а сама вибігла до другої хати.

По хвилині Оленка вернулася. Принесла щось із другої хати, подає мені та й каже:

— Хай Івась усе носить це на шиї, а Божа Матір хай хоронить його та разом із батьком здорового до дому поверне.

Був то медалик із визерунком Пресвятої Диви на шовковому шнурочку. Взяв я його, вдячний до глибини душі, а щоб подякувати, словечка навіть не всилі був промовити від зворушення й радощів.

З тяжким серцем вернувся я до камениці пана Шпитка і до моєї криївки. А коли Довган уже хотів відійти та знову аж до півночі замкнути мене на ключ, приходить мені нараз думка до голови признатися йому. Я й кажу:

— Довгане!

Він задержався при дверях.

— Довгане! Був раз козак...

Довган вибалушив на мене очі та й каже:

— А що то, казка буде?

— Буде казка, але правдива, — кажу, — казка про козака, про справжнього, про такого козака, що за Дніпром, за порогами живе, з турками й татарами воює,

на Чорне море виправляється, поганські городи й замки з димом пускає...

Довган, що перед хвилиною глядів на мене, як на бабу при кужелі, що дітям казки розказує, й увесь час стояв при відчинених дзерях, щоб вийти, примкнув тепер двері та з цікавістю приступив до мене ближче. Поклав навіть на скриню ліхтарку й ключ, що їх усе тримав наготові. Видко, радий був знати, що то за повість буде. А це вже знана річ, що українські селяни, головню ж ті, що живуть під Львовом, дуже любуються в козацтві. Не мають вони нічого за більше щастя в світі над козацьке життя і над буйність молодців, яких шанують, як найславніших лицарів та героїв. А яких двадцятькілька літ опісля, коли настали козацькі війни під славним запорозьким гетьманом Богданом Хмельницьким, що то Львів облягав, тоді наші українські люди держали з ним, розвідки робили для них.

Довган пропадав за козацтвом. Бачу, що дуже уважно слухає, та й кажу далі:

— Цей козак був козак із козаків, з діда прадіда молодець. Батько його був козацьким осавулом і такий був страшний туркам, що сам султан знав про нього, а баші дрижали на його згадку. Цього осавула один турецький жид зрадою спіймав і туркам продав, тепер вони мають його в своїх руках і стогне він у них у страшній неволі, так, як і мій батько, про котрого знаєте. Той то козак хоче відплатитися туркам і цьому жидові та відбити свого батька з неволі.

Довган стиснув свою долоню, що була широка наче лопата, в такий сильний п'ястук, що ним тільки мури товкти, наче молотом, і вдарив з усієї сили в велику скриню з товарами, що була найближче, та мало не розсадив її.

— Щоб це зробити, — кажу далі, — в цього козака є лише один спосіб. Цей спосіб він доручив мені, бо

сам мусів утікати. Я цей спосіб знову комусь мушу до-
ручити, бо сам їду в поганські краї і не можу цього
забрати з собою. Тому я вам виявлю це, бо маю вас за
чесну й вірну душу, Довгане. Але я мусів цьому ко-
закові присягти, мусите й ви мені те саме зробити. При-
сягнете?

— Присягну, — сказав Довган і підніс руку вгору.

— Присягніть, що ніхто не буде цього знати й ба-
чити, тільки той, хто до вас прийде зі знаком, — кажу
та добуваю медалик із Пресвятою Дівою, що я його
дістав від Оленки. Показав його Довганові та й кажу:
На цю Пресвяту Матір Божу і на спасення душі вашої
так мені присягайте, як я цьому козакові присягав, а як
присягу зломите, будете під великою клятьбою і будете
від святої Трійці відлучені та на місце Юди покликані!

Довган присяг, а я йому так само, як колись козак
Семен мені, приказую, щоб нікому цього не віддав, лише
або мені самому, або тому, що прийде до нього, вдарить
його по лівому рамени й скаже: „Пророк Магомет!”

Навчив я його так усього, як мене Семен навчив.
Коли я вже був певен, що Довган добре зрозумів, ви-
тягаю цей мішечок і даю йому його в руки. Здивувався
дуже, що то таке мале й незначне. Дивиться на мене
й питається:

— І то вже весь той „спосіб”?

— Увесь, Довгане, я й сам не знаю, що там є, та
й вам не годилося б знати, а під присягою й не вільно.
Ховайте це як найбезпечніше, як лиш можете, а, будьте
певні, що коли б хто знав, що маєте це, на життя ваше
напосадуться. Та й і те запам'ятайте, що коли б ви мене
і цих козаків зрадили, смерть певна жде вас, а по смерті
вічна кара!

— Не буде цього в мене, — каже Довган та схопив
цей мішечок із залізною коробочкою, що так увесь
і зник йому в пригорщі, наче б то був горіх.

— А як я відїду, — кажу далі, — підете до Оленки Чесаківної та перекажете їй від мене, щоб написала мамі, що коли б якийсь чужий чоловік, а перш за все козак, питав за мною, тоді має йому сказати, щоб ішов до вас, бо ви все знаєте. Хай лише мама вкаже, де вас шукати, у пана Шпитка у Львові, та хай скаже слова: „Довган свідомий”.

— Довган свідомий! — повторив він. А мені здавалося, наче б був задоволений і за честь мав собі, що став повірником важної і таємничої речі.

— А як ви це сховаєте? — питаюся ще.

— Що? Цей „спосіб”? — перепитує Довган і поглядає на мішечок у пригорщі. — Цей „спосіб” такий малесенький і я не вмів би сховати його! Чорт не знайде його!

Мені полекшало, коли вже не мав того мішечка з коробочкою. Хвилину думав я над тим, чи не легкодушно зробив, що так повірив Довганові. Та я пізнав добре цю чесну людину за цих кілька місяців і я міг би сміло присягнути, що в його серці не сидить зрада та що насліпо буде вірний як пес. У нього буде безпечніше, як коли б я закопав глибоко в землі.

Тимчасом на ратуші вибила північ. Довган пішов, а за хвилиночку вернувся. Дав мені мішечок із грішми, доволі тяжкий і лист до о. Володимира в Адріанополі. Потім добув ізза пазухи пістолю й мішечок пороху та куль і каже:

— Тут маєш мішечок із грішми і лист від пана Ляшкевича, а пістолю візьми від мене. Придасться, бо між поганців їдеш. А тепер ходи!

Узяв мій клуночок, що вже був готовий і запровадив мене на Вірменську вулицю. Станули ми перед одним домом із дуже широкою брамою. Довган застукав. Відчинили нам і ми ввійшли на велике подвір'я. Там стояли великі багаті вози з високими полотняними будами,

такі самі, як був віз мого батька. Біля возів був якийсь чоловік. Довган сказав йому щось, а він казав мені влізти до воза під буду і там сидіти та не виставляти голови, поки не виїдемо за місто. Попрощався я щиро, із сльозами в очах, із Довганом, добрим моїм приятелем і оборонцем.

— Помагай вам Бог, Довгане, помагай вам Бог, добрий чоловіче!

— Хай тебе Господь провадить, повертайся здоровий! — сказав Довган і зник у нічній пітьмі.

ВАЛКОЮ В ТУРЕЧЧИНУ

Ледве світало на небі, як рушили вози. Галицькі ворота були ще зачинені. Їх щойно нам відчинили. Аж коли ми минули нову бернардинську церкву й виїхали на глинянський гостинець, виліз я зпід буди та сів собі біля погонича. Всіх тих, що відїздили, відпроваджували чималий шмат дороги їх свояки та знайомі. Тільки мене ніхто не відпроваджував. Така сирітська моя доля. Коли ж я тепер із буди виглянув на світ Божий, він виглядав мені веселий, як ніколи перед тим, бо ж я виїдив на волю. Було то якось у половині серпня. Сонечко виходило на погідне небо, світ виглядав, наче ввесь золотий і рожевий. Було весело, аж на душі робилося тепло та ясно.

У Кривчицях задержалися вози перед коршмою, що була при самій дорозі. Свояки й приятелі Гарбаря та тих, що їхали з ним у Туреччину, тут розпрощалися. Вкінці, за яких добрих дві години, розлучилися, киваючи руками й махаючи шапками. Вози рушили далі.

Їхали зі Львова три вози, а з них тільки один, що я в ньому сидів, був дуже навантажений. У двох інших був легкий, дорогоцінний крам. Ними їхали самі вірмени, між ними купці Вартанович і Шимонович. Вони їхали за килимами та шовками. Захнович їхав за найгарнішими кіньми, бо торгував ними. Мав при собі Захнович якогось Боднарчука. Знався цей Боднарчук дуже добре на конях, умів коло них ходити, як ніхто інший. Був то невеличкий уже старий чоловік, із величезними сивими вусищами.

Мій віз навантажений був щітками, які виробляли

у Львові, а продавали на Волощині, львівськими, горлицькими й фалендишівськими сукнами, колонським полотном, норимберзькими ножами і попелицями. На возі самого Гарбаря були скрині із соболями, з бурштином і з львівськими та авґсбурзькими сріблами. Все це везли на „штих” у Туреччину, цебто мали міняти за такий тамошній крам, як килими, золотоглави, дорогоцінне каміння, коралі, коріння й інші заморські речі.

Спершу їхали лише три вози. Та по дорозі всюди мали прилучитися до нас іще купецькі вози: в Золочеві, Тереховлі, а головно в Кам'янці Подільській. У цьому значному місті є чимало вірмен, що ведуть велику торгівлю. Є їх стільки там, як і у Львові, може навіть більше. Над усіма тими, що їхали з нами або мали їхати, а також і над усією валкою старшим, або, як то кажуть „караван-башею”, а по нашому отаманом, був Гарбар. Усі мали його слухати, головно, коли вже валка виїде за границі краю.

Гарбар більшу частину свого життя прожив на валках. Все він їздив туди й назад, із Царгорода до Львова, а зі Львова до Царгорода, а часом і в перські краї виправлявся. Знав усі шляхи, міста, турецькі звичаї й обставини, говорив сімома різними мовами, а саме по нашому, по німецьки, по польськи, по італійськи, по вірменськи, по турецьки й по молдаванськи. Тож завжди вибирали його караван-башею, і він у цьому виявляв такий розум і вправність, що все без пригоди перепроваджував крам і людей. А найголовніше було те, що Гарбар їздив у Туреччину все за еміром, цебто за спеціальним турецьким дозволом. І цим разом мав такий емір. Отже всі мали певність, що відбудуть із ним безпечну дорогу.

Щойно на першому попасі в Глинянах відозвався до мене Гарбар. Бо досі не звертав на мене уваги, наче б мене зовсім не було у валці.

Гарбар почав із того, що маю бути вдячний Ляшкевичеві, бо лише для нього зробив те, що мене, незнаного, взяв собі за хлопця до цієї турецької мандрівки. Щоб я не зробив Ляшкевичеві сорому, а собі ще більшого. Отже мушу чесно й слухняно справуватися, бо — каже — і зі шкурою буде зле й на загибель десь покину тебе між розбишаками. Я мав служити тільки йому самому, доглядати краму, коло його зброї ходити — а мав її з собою кільканадцять штук, рушниць різних та пістолів і шабель — так, щоб у разі пригоди озброїти кожного візника та купця. Я мав пильнувати шатра й подорожної кухні, помагати при відправлюванні мит, оброки держати під числом і в усім, що приключиться та що буде треба, бути готовим на його приказ.

Іхали ми далі на Золочів, Теребовлю, Скалу, з дуже короткими попасами, найчастіше вночі, бо тоді було дуже гарячо, аж до самого Кам'янця-Подільського. Там ми задержалися цілі дві доби. В Золочеві долучився до нас один віз. Виправили його тамошні вірмени. В Теребовлі також один. З Кам'янця виїхали ми вже довгим журавлем, бо знову прибуло там три вози.

Зібралось поволі велике товариство. Було нас разом кільканадцять. Усі були купці від різних країв. Найбільше було вірмен, але були й наші люди.

У Кам'янці було на що подивитися та чому подивуватися, — таке було укріплене це місто, що сила людська не могла його здобути. Здалеку вже видно було його: на стрімкій скелі замок у небо стирчить, а довкола скелі сторожать місто. Під цими скелями ріка Смотрич шумить, ото ж хіба птах туди міг тільки дістатися. Татари й турки не мали відваги вдаряти на це місто. Розказував Гарбар, що тому два літа, коли йшла битва з турками під Хотином, тоді сам султан, або турецький цісар, Осман підійшов під Кам'янець, щоб його здобути. Коли ж побачив цю твердиню, сказав: „Бог сам збуду-

вав цей замок, хай його сам Бог і здобуває” — і відійшов із нічим.

Розказують, що в цьому Камянці є підземні склепи, що йдуть із замку попід цілим містом, а далі попід Дністром аж до другого замку в Хотині, що вже у волоській землі. Наша дорога вела на цей Хотин. Переправилися ми через Дністер на волоський беріг і так розлучилися з батьківщиною.

Тут зачиналися вже чужі країни, правда, ще християнські, але вже під владою турецького цісаря. Йому князі цієї землі — зовуть їх господарями — мусять платити річний гарач і на кожен його приказ ставитися з військом та за низьких слуг султана себе вважати. Коли якийсь господар не подобався султанові, то проганяв його, а часом і шовковим стричком своїм післанцям задушити наказував.

Хотинський замок побудований на скелі. Я дивився на нього, як дитина дивиться на те, що їй нянька розказувала в казці. Ще в Кульчицях наслухався я про хотинську битву. Наслухався таких див, що казкою здавалися мені, хоч те сама щира правда була. На цих хотинських полях один наш козак ішов на сімох турків, а не піддався їм, ба — ще й багато понищив. У тій війні сам султан Осман вирушив з величезним військом. Із собою мав чотириста тисяч війська, гармат мало що не триста та десять тисяч верблюдів із харчами, порохом, кулями. Два місяці тягнулась війна й султан мусів був уступити, нічого не вигравши.

Оглядали ми поля, на яких ішли ці страшні бої. Жах і жаль проймав душу, коли гляділося на густі сліди по них, де ти майже ступав по людських кістках, що їх гайвороння та вовки пообідали. Всюди шанці й окопи, що військо покопало, щоб боронитися перед турками, поорані були кулями. Тепер вони бурянами зарослі. Кінські кості, татарські стріли, поламані списи, все це роз-

сипане було між густими бурянами та лозами. Куди не глянеш, бачиш скрізь, що тут смерть танці робила.

Недалеко за Хотиним переправилися ми через ріку Прут і їхали вже далі волоською країною. За містом Сучавою, під Уреком, знову пан Гарбар показував глибокі яруги та ліси, де волохи вирізали польську шляхту.

Перед Ясами, столицею волоського князя або господаря, Гарбар наказав валці зупинитися. Ми позсідали з возів та оглядали цецорські поля, де кілька літ тому йшов страшний бій із турками.

Іхали ми волоськими землями через ріку Серет до Фокшан, а далі на Текучу до Римника. Тут Захнович і Боднарчук розлучилися з нами й узяли вбік іншим шляхом до Браїли, а відти мали ми їхати долиною до турецької країни Добруджі. З жалем попрощалися ми з Захновичем і Боднарчуком. Дуже мені було шкода Боднарчука, бо був вельми веселий і добрий для мене. А розказувати вмів такі чудні та цікаві історії, що було їсти й спати не хотілося, тільки слухати його та слухати!

Мав також Боднарчук із собою довжелезну трембіту та грав на ній. Коли щось розказував він, то все щось нове й незвичайно веселе, а коли грав, то все й усе одно і те саме. Сідав по турецьки, підобгавши ноги під себе, добував ту страшну трембіту, надувався, що було аж посиніє, і грав усе на одну й ту саму нуту:

Тяжкая річ любити
І до тебе ходити,
Скажу правду ненароком,
Година ся станет роком,
Терпяще воздыхання,
Же свого кохання
Не виджу...

Власне, як бим звязаний,
Од дівчини вкоханий,

Бо она мя зневолила,
Що она мні так мовила:
Я тебе кохаю,
Я тобі сприяю
Вірнейко.

Ой, коли би я тое знав,
Кохання бим занехал.
Але не помярковався.
Трудно перестати,
Ні їсти, ні спати
Не можу.

Ах, воліл бим вмирати,
Ніжли такой страдати.
Которая жичливая,
Нехай будет здоровая.
Боже, звеличай,
Мене з нею вінчай
Вічнейко.

Але Боднарук вмів співати лише перші стрічки. Крім цієї пісні нічого не співав. Усе повторяв їх і нуту, одну й ту саму, грав на трембіті.

Коли ми так розлучилися з обома, їхали ми на Божів, Гергиці, до великого мультанського міста Букарешту. Відти вирушили ми й незабаром їхали в турецький край, Болгарією званий. Живуть у ньому християни грецької віри. Грізний турчин держить їх під своїм ярмом і в кайданах неволі.

Тут мені здавалося, наче б я додому вернувся і між своїми знайшовся. Бо до цього часу я їхав, наче німий і глухий, бо не розумів волоської мови. Тепер же від біди міг розмовитися, бо ті болгари, то нарід словянський, до нашого подібний, мова їх подібна до нашої. Ті самі слова мають, хоч може й переіначені, та все ж зовсім схожі на наші. Що питаєшся, як яке село на-

живається, то відповідають тобі, зовсім, наче б то було в нашій країні: Шумівці, Могила, Сливниця, Липник, Гнійниця, Букова.

Приїхали ми вкінці над Дунай, величезну ріку, широко розливу, з одного берега другого й не видно. По ній плавають великі судна. Край цей, наче рай на землі: всюди горіхові дерева, овочів і винограду багато-багато, столісті рожі на полях, як у нас буряни, самі родяться, а на ріці зелені острови, зарослі чудовими квітами й плющем; між ними мельони наче золоті бані, вилискують на сонці, всюди багато птаства різного, лебеді бистрі по воді ганяють, а в глибинах риби подостатком.

На берегах Дунаю є два міста й два турецькі замки: один замок глядить на другий, обидва сильно укріплені. Місто, що лежить на лівому березі, називається Джурджево, а те, що по правому боці — Рушук. Гарбар заповів уже в дорозі, що в цьому Рушуку задержимось на кілька днів, бо то добре торговельне місто. Купці, що їхали з нами, мали там робити „штихи” на різні товари. Що сторгують у тутешніх турків чи греків, то має бути готове, щоб у поворотній дорозі можна було зараз забрати приготований крам.

Тут закупили наші купці болгарські килими. У цій країні всюди жінки по домах виробляють чудові взористі, дуже гарні одяги з овечої вовни. Також глину турецьку мали ми закупити. Така глина йде не тільки до нашого краю, але й у німецькі краї. В Рушуку є гончарі, що виліплюють чудові дзбани, миски, гарно мальовані і поливані, а також золотом і сріблом, по мистецьки писані. Є тут також багаті золоті мережки, якими вельможі прикрашують свої кімнати. Виробляють їх сермаджі або мережкарі, вправніші до цього від наших львівських, а потім славний на весь світ пахучий олійок є в Рушуку на складі. Витискають його болгари з пелюсток рожевого цвіту, наче наш олій із льону. В цій країні є цілі

околиці, що живуть із цих рожаних піль, як ми зі збіжжівих ланів.

Коли б нас торговельні справи не задержали були, ми й так не могли б далі зараз їхати, бо кілька коней наших скалічили ноги, а найліпший наш погонич, що віз нашого караван-башу і мав нагляд над іншими фірмами, занедужав тяжко на гарячку. Задержалися ми в одній великій гостинниці або в гані, як у Туреччині називають гостинниці. Власник гостинниці вже давно знав Гарбаря, бо й перед цим мій пан заїздив до нього.

Ходили ми до міста разом і окремо. Ніхто нам не боронив це робити й нічого нам турки не казали. Часом лише якийсь страшний бородач, у величезному завої, званому турбан, на мандель збіжжя схожий, зпід лоба глянув та щось гнівно пробурмотів. Та Гарбар казав не зважати нам на це, мовляв, — у кожному турчині сидить чорт. Той чорт зчаста дрімає й доки його не збудить, нічого тобі не зробить, а турецький народ, із природи отяжілий і завдяки цій отяжілості часто не шкідливий. Бо коли б тебе турчин міг убити, не встаючи з постелі, напевно вбив би, але він залінивий зробити це.

ТУРЕЦЬКИЙ БРАНЕЦЬ

Так за дозволом караван-баші ходив я собі по місті, наче по Львові. Усе мене там дивувало. Раз зайшов я аж під сам замок. Стояли тут на широкому валі величезні гармати, мабуть недавно відкись привезені, бо від них відпрягали буйволів. Трохи далі поклалися на землю пушкарі або топчі, як їх по турецьки звуть. Декотрі дрімали, інші гляділи на небо. Такий відпочинок називається в них „кеф”.

Коли я так приглядався, бачу нараз — коло одної гармати стоїть чоловік якийсь, дуже нещасливий, грубезним ланцюгом до неї за одну ногу прикований. Козарлюга невисокий, але барчистий, та дуже виснажений, з великою, чорною, але вже шпакуватою бородою, лице худорляве, очі запалі. Визирав із них голод та смуток. Був майже нагий, мав на собі одіння зі згребного полотна, майже лахміття, — діра на дірі, всюди тіло вибирало.

Із спочуттям у серці глянув я на нього. Він оглянувся довкола, головню в той бік, де топчі розложилися на мураві, й починає христитися. Видко, хотів нещасний дати мені знак, що він християнин. Я підступив ближче. Він сів на землю, бо досі стояв, ніби відвернувся від мене в протилежний бік, і говорить спроквола, стишеним голосом, але виразно, по нашому:

— Християнська душе, чоловіче милосердний, чи ти мене чуєш і розумієш?

— Чую й розумію, — відповідаю тихцем, але так, щоб він міг мене чути.

— Слава Богу, що ти не німець, бо я тебе за такого

мав, — каже цей вязень на ланцюгу. — Не дивися в мій бік, але на місто, на мечет дивиться.

А був там недалеко мечет, цебто турецька святиня з вежею і півмісяцем золотистим на вершку. Отож я ніби дивлюся на цей півмісяць, а вуха пильно наставляю.

— Душе християнська, пожалій душу християнську! На святого Спаса й Богородицю благаю тебе, подай мені пильник. У хлібі мені його подай. Там, бачиш, недалеко пекар, купи два буханці хліба, один ніби для себе, а другий для мене. Рокрай один хліб, встроми в нього пильник і подай мені. Не бійся, — нам милостиню вільно давати, тільки не в грошах, бо ці собаки зараз відберуть. .

Коли б я навіть не мав був страченого батька десь між турками, був би тому нещасному бранцеві зробив, що він просив, хоч би то не зовсім безпечно мало бути. А що ж, коли я подумав про свого батька, що в такій самій нужді тепер живе та до Бога зідхає, благає визволення? Іду я швидко на безестан, цебто базар, де самі крамниці з різними крамами. І бачу цигана-ковалю, що сидить на землі, а перед ним на продаж молотки, кліщі, пилки, пильники, цвяхи й інший ковальський крам. Вибрав я пильник, який мені виглядав найліпший, зовсім не торгувався, бо розходилося про важнішу річ, ніж про той один або два аспри, на які мене циган ошукав. Купив я два буханці хліба, сховався в закутині одного дому, де ніхто не бачив мене, розкрояв один хліб надвое, заткнув туди пильник, крім того ще один золотий цекін, що тільки вартий, що добрий дукат.

Узяв я ці два хліби, сам починаю ломити мій буханець та ніби смачно їсти й, так заїдаючи, підходжу знову до гармат. Цей бранець ніби мене вперше побачив, зривається з землі та наче прошак простягає руку, потрясає голову і до мого хліба молиться, хоч топчі й дивилися в наш бік. Я ніби хвилину вагаюся, а потім другий

хліб із пильником і дукатом подаю йому. Він хапає його пожадливо й зараз, наче виголоднілий пес, кусає його, міцно тримаючи обома руками, щоб не розлетівся. Бачили це топчі й один на мене щось крикнув та рукою махнув, щоб я геть собі йшов, але хліб тому вязневі лишили.

Кілька днів побули ми в цьому Рущуку й уже купці покінчили свої справи. Було вже час їхати, тимчасом Гарбарів візник не тільки не очунав, а ще тяжче занедужав.

Не було надії, щоб недужий візник скоро до здоровля вернувся, а валка далі в дорогу мусіла їхати. Треба було конче шукати нового візника. Не легко це було в чужому місті та ще між бісурменами. Аж зголосився якийсь болгарин.

Приходить до Гарбаря, кланяється низько й каже:

— Шукаєте, пане, арабаджика?

Це по турецьки називають так візників.

— Шукаю.

— Візьміть мене, коли воля ваша.

Видко, сподобався Гарбареві цей чоловік із самого погляду, бо не відправив його так зараз таки із місця, як інших, що зголошувалися. Відступив із ним трохи набік і став розпитувати. Мені тимчасом здавалося, наче б я того чоловіка вже колись знав, або бачив десь, — ніяк не можу собі пригадати, де то було. Коли так весь час дивлюся на нього і шукаю в пам'яті, він також скоса поглядає на мене й незначно моргає оком, наче б хотів мені сказати: „Не кажи, що знаєш мене!” Щойно тоді пізнав я його відразу: був це ніхто інший, як той бранець, прикований до гармати, якому я подав пильник у хлібі.

Коли б так був не глянув на мене та не дав того знаку очима, був би я його ніколи не пізнав і в пам'яті даремно б шукав, бо так змінився, що рідний брат був би відпекався його на перший погляд. Обголив бороду,

підстриг і підкрутив вуса, одягнений був убого, але чистенько, як то болгари люблять одягатися. Мав велику баранячу шапку, темний каптан, шаравари широкі, фалдисті, на ногах личаки і був перепоясаний червоним вовняним поясом.

Я не чув, що він відповідав Гарбареві на його питання, але міг зміркувати, що Гарбар не всьому якось був радий та не всьому вірив, що чув. На болгарина з недовірям поглядав, надумувався і вагався. Та вкінці таки згодився, але виразно сказав, що робить це з біди і з konieczності. Зараз новий візник до возів пішов і вже того дня навіть не виглянув із стайні.

Другого дня раннім-ранком мали ми виїхати в дальшу дорогу. Як я побачив, що мій львівський одяг дуже впадав в очі та що в ньому між турками недобре буде вештатися, головню коли був сам і без опіки, купив я собі за допомогою нашого коршмаря на безестані вбогий болгарський одяг і зараз одягнув його. Гарбар похвалив мене, сказав, що сам хотів мені це порадити.

А наш старий візник уже так занедужав, що став просити та благати, щоб йому спровадити священика. Новий наш візник каже:

— Найкраще відставити його до монастиря Пресвятої Трійці. Там він і висповідатиметься, і ченці займуться ним.

Рада його подобалася всім і постановили його туди відставити. Мені щось наче стрілило до голови: „Пійди туди, може щось про батька довідаєшся!” І став я проситися, щоб і мені дозволили пійти в монастир.

Занесли туди недужого й я пішов із ними. Пішов я та й прошу одного ченця, щоб завів мене до о. ігумена, бо маю дуже важну справу. Чернець не відмовився, завів.

Привітав я по християнськи о. ігумена та відразу й кажу, чого я прийшов: чи не міг би він порадити мені, як відшукати батька та подаю листа від Ляшкевича.

А о. ігумен питає:

— А як твій батько зветься, бо може він є в моєму списі. Я маю спис багатьох бранців, що просили мене, щоб написати про них до їх родин.

Зрадів я на таке та й кажу:

— Максим Білик.

— А Білик! — каже о. ігумен. — Кілька місяців тому бачив я його.

— Значить, мої батько живі? — зрадів я. — А де ж бачили ви його, преподобний о. ігумене? — питаю.

— Бачив я твого батька у Варні на султанській галері. Продали його до весла. Просив мене, щоб дати жінці знати, — говорив, заглядаючи в записки, — щоб за моєю допомогою або за допомогою львівських вірмен викупила його з неволі та щоб на це продала солтисівство. На викуп треба 300 талярів. Галера, що на ній є твій батько, належить до галер, що мають пристань під Мезембрією й там треба тобі про нього питати.

Вернувся я з монастиря веселішим, із новою надією:

— За Божою допомогою таки знайду батька.

Рушили ми в дальшу дорогу. Віхали в страшні балканські гори. Сім днів і сім ночей стратили ми на цю переправу. Людей зустрічали ми мало по дорозі. Ночували найбільше під голим небом, розтаборюючись, і тоді нераз весело було: розложимо вогонь, варимо вечерю, пемо сливенське чорне вино, яке ми мали з собою в шкур'яннім мішку. Вірмени співали, а Вартанович із Шимоновичем біля ватри смішно танцювали, плескали в долоні і покрикували.

Я дуже жалував, що не мав Семенової кобзи, але козацькі пісні, що їх навчив мене Семен, співав. Коли я так раз став співати одну, фірман або арабаджик, що ми його в Рушуку прийняли, зірвався від ватри, наче б його гадина вкусила, але зараз сів, голову звів на руку і слухав.

Він щойно в дорозі промовив до мене. Перед виїздом і на виїзді навіть не звертав на мене уваги, аж мені було немило, що ніякої вдячності не виявляє мені за те, що я допоміг йому втекти. Але кілька миль за Рущуком, коли я йшов біля його возу, а Гарбар нас не бачив, каже до мене:

— Бог тебе надніс, дитино. Смерть мене вже певна чекала, бо мали мене на другий день доставити до Джурджева. Тамошній баша мене знає. Були би мене нині вже на шибениці супи їли. Я пробував кілька разів утікати. Здавалося, що мені щастить, бо приятелі помагали мені, але все дарма. А тут пильничок за кілька шагів і вдалося. Бог так дав!

— А хто ви? — питаюся. — Як називаєтеся, бо ви певно не болгарин, лише з наших сторін?

— Я — Панько. Так мене охрестили. Паньком клич мене.

— А чому ви, Паньку, не втікали зараз далеко, а в Рущуку лишилися? Не страшно було вам?

— Коли б я був далі втікав, уже мене турки були б мали в своїх руках. У цьому весь розум — не боятися та на місці лишитися, бо тут тебе не шукають. Топчі за мною далеко довкола навздогін розбіглися. Ще шукають мене. Та як би не твій дукат, може я був би й пропав. Віддам тобі його, як Бог дозволить, десятькрат, стократ може!

— А легко вам було втекти?

— Я вже тобі казав, що й сам не сподівався цього. Коли вночі топчі спали, я відпилював ланцюг і побіг до монастиря Пресвятої Трійці. Я знав, що там є один чернець, що мене добре знав, як був у Києві, в Лаврі. Але він не міг мене переховати, бо калугери були б мене з самого страху видали туркам, так боятися. Хотів мені цей знайомий калугер дати чернечу рясу, щоб я перодягнувся, але я не хотів, бо калугери ходять із боро-

дами й довгим волоссям, а коли б я був не обстригся й не обголився, турки були б легко пізнали мене. Але звідки ти такий взявся, голубчику, що так умієш співати?

— Один козак навчив мене, — кажу.

— Козак навчив тебе! — повторив Панько, наче б до себе говорив. — І ти вартий бути козаком. Добрий був би з тебе молодець!

Я радо був би з ним розбалакався, та він був скупий на слова. Ані руш потягнути його за язик. Гарбар спочатку кривим оком дивився на нього, наче б не довіряв йому. Та чим довше їхав із ним, тим менше був недовірливий, а вкінці став його навіть вихвалювати, головно, коли ми запустилися в найдикіші гори, між відлюдні скелі. Гарбар добре знав, що в них засідають опришки на подорожніх, а найбільше на купецькі валки, бо з них можуть мати гарну здобич.

Був такий один шмат дороги, що жахом і найсміливішого проймав, бо все натрапляли ми на кінські і навіть на людські ще свіжі кости. Біля них кружляли супи. Зустрічались й порозбивані скрині, наче сліди вбивства й грабежі. Шлях той звався гайдуцький, бо треба знати, що там розбійників звуть гайдуками.

Їхали ми тими гайдуцькими пляями, наче у військовій погоні. Яка була зброя, Гарбар пороздавав усім. Кожний купець і кожний фірман мав набитий самопал. Найліпше припадав до цього наш Панько, головно вночі, коли ми чекали під голим небом на ранок. Тоді Панько наші вози цікаво в табор уставляв, випрягав коні, так, що з того робилася ніби мала фортеця. В ній можна було боронитися і відстрілюватися від цілої ватаги опришків. Розставляв чати, сам обходив бічні скелі, чи не відкриє де засідки, та так усе вмів уладити нічліг, що ззаду і з боків були ми безпечно закриті скелями, а коли б якийсь напад і був на нас, то лише з одного боку, зпереду.

Одної ночі склався був навіть переполох і хто зна, чи нас були б гайдуки не обскочили. Стояв тоді Панько на чатах, бо була його черга. Побачив, як зпоза високої скелі вихилився на хвилинку опришок, розглянувся, сховався за скелю і свиснув, наче б знак давав товаришам. Панько вистрілив із рушниці, а на відголос стрілу зірвалися ми всі на рівні ноги, а що нас було кільканадцять, вистрілили ми всі разом із рушниць. Аж скелі на мильо наче одним громом загреміли, хоч ніхто з нас не знав, навіщо стрілив і в кого.

Розсердився за це дуже Гарбар, бо він один не стріляв, прискочив до нас і дуже насварив. Каже, що то за ясса була? Чи то місяць заважає нам і ми хотіли його зістрілити з неба? А тепер, якби так гайдуки впали на нас із гір, ганджарами нас порізали би наче баранів, бо ніодин із нас не мав кулі в рушниці. І казав нам скоро набити рушниці та й каже до Панька:

— Ми тут лише два вояки: ти, що стріляв, і я, що не стріляв. Не може бути інакше, що ти колись був вояком.

— Може й бував, — відповів Панько і на тім скінчив.

Шостого дня вранці віхали ми на місце, де дорога веде серед найвищих горбів балканських гір.

Після тяжких трудів зійшли ми з гір. Подорож ішла тепер нам уже жвавіше й безпечніше. Але для мене не була вже така весела, бо мені незабаром треба було розлучитися й самому, без чужої ради, власною лише головою думати про себе та про те, як зробити те, що я постановив собі. В Калафері, невеличкому містечку, попросив я Гарбаря, щоб мене вже відпустив із служби, бо звідси я піду до Мезембрії. Гарбар знав уже про мої замисли, бо в дорозі я не раз згадував про них.

Не радий був з цього і всякими способами хотів відвести мене від моєї постанови, бо, каже, дороги не маєш, наче сліпа нетля в огонь летиш на власну згубу

та що, замість визволити батька, сам у неволю попадешся.

Та як побачив, що не відведе мене від замислу, давав уже мені лише різні добрі ради і вказував способи, як собі радити. Дав мені теж п'ять зароблених дукатів, хоч мені того не обіцявав ніколи, а лише з ласки брав мене з собою в дорогу. Коли я з усіми розпрощався і вже мав відійти, взяв мене Панько на бік і каже:

— Хай тебе Господь провадить, добра дитино. Коли б я так міг, не пустив би тебе самого. Я пішов би з тобою і може що допоміг би тобі. Але я з тим купцем згодився до Адріанополя й мушу додержати свого слова. Та хоч би і на це був спосіб, то я в іншій стороні маю дуже пильні справи. Я тую Мезембрію знаю, бував я й тут. Я на всьому чорноморському побережжі, наче в себе дома. Тяжко тобі там буде зробити щось, бо там самі потурчені греки, а то собачий нарід, гірший від справжніх турків. Уважай ти добре. Коли ця галера буде там у пристані, на якій має бути твій батько при веслах, то тяжко буде дістатися на неї власним розумом. Але там є один помак, цебто потурчений болгарин, ні пес, ні баран, бо він і в Магомета вірить, і перед Божою Матір'ю свічку світить, як йому треба. Легко здибаєш його. Він усе коло пристані і вештається між човнами та суднами. Називається Юсуф. Як бачиш невеличкого чоловіка, з таким зарослим лицем, що нічого на нім не добачиш, лише ніс дуже великий і кривий, наче дзьоб у супа, то це буде Юсуф. За цекіна він тебе поведе на галеру, бо то турецький брат і наймит, і так побачишся з батьком. Але не запускайся в ніяку справу з тим Юсуфом, нічого не вір йому, бо зрадить тебе. Знаю я його, песького сина. Він за гроші все продасть. Власну душу дав би, козака продасть туркам, турка козакам, а турка і козака чортові, коли б хотів заплатити. Боже, помагай тобі!

Дістався я за Божою допомогою щасливо до Ме-зембрії або Несебра. Всю майже дорогу пройшов я пішки, бо присістися вже хоч би тому було трудно, що я зустрічав самих їздців, а коли віз, то запряжений буй-волами, який так помалу їхав, що не варто було сідати, хоч би мені й дозволили.

Недалеко від міста є великі діброви, а місто біленьке й на білім скелястім острові. Як я доходив уже до міста, то було воно облите гарячим сонцем і годі було глядіти на мури, бо очі від блиску сліпли. Місто довкола об-лите морем і коли б не гребля, місцями ледве на добре стрілення з луку широка, що лучить місто з сушею, то до нього можна було б дістатися лише човном або су-дном. Я не думав, де дістану нічліг, тільки приспішив хо-ду до пристані. Коли прийшов туди, сів собі на самім бе-резі та й розглядаюся довкола, чи не побачу де тих ту-рецьких воєнних галер.

При березі було багато кораблів і човнів, але все малі, рибальські, що плавають лише здовж берегів, а на широке море не запускаються. Купив я собі хліба, сира, винограду та інших овочів, які там дуже смачні й дешеві, покріпився та й розглядаюся, чи не пізнаю де того Юсуфа. Але було само полудне, людей майже не було, бо, хто міг, перед спекою ховався під покрівлю. Коли я знайшов трохи тіни, ліг собі для відпочинку, голову сперши об клуночок.

Пополудні вийшов я знову на берег у пристані і ди-вився на далеке море, велике, страшне, безмежне. На морі були лише самі малі судна та човни, наче б хтось

на воду викинув пригорщу горіхових лушпин. Кожна з них, наче вже топилася: то западалася зовсім у воді, то нагору виринала. Здавалося, вода пограється з нею трохи та проковтне зараз. В далечині, серед темніших смуг, білили вітрила, маленькі, наче липові листки. Але мало-помалу ці вітрильця росли, хоч усе ніби стояло на місці, і те, що здавалося малим човном, стало збільшуватися й ти вже вкінці бачив, що плинуть до пристані великі, наче високі доми, або церкви з вежами, кораблі.

Були це два великі кораблі. Я догадався зараз, що то султанські галери. Коли вже добре наблизилися до пристані, бачу, що то величезні будівлі з трьома щоглами й вітрилами з білого полотна. Дві щогли низькі, а третя, середня, висока. Бог знає, де таке високе дерево може рости, щоб з нього зробити таку щоглу. Пізніше казали мені, що вона зіштовкувана з двох дерев. Напереді корабля видно було гармати. Дулами, ніби чорними очима, дивились, а на покладі рухалися люди, подібні до хрущів.

Причалили ці дві галери до пристані, але запустили якорі так далеко від берега, що, як не приглядався я, людських лиць не було пізнати. Те, що мені здалека здавалося крилами, були дуже довгі весла, що стирчали по боках корабля. Було тих весел по двадцять сім з кожного боку. Коло кожного весла було по три гребці, що повертали його, кожна трійка в однім ряді, а всіх рядів дев'ять, один за одним, здовж корабля. Довгі були ці галери, певне на якихсь двадцять сяжнів, але вузькі, ледве з чотири сяжні могли мати завширшки.

Серце забилося мені сильно, наче говорило мені, що на одній з них мусить бути мій батько. Але даремне напружував я очі — лице годі було розпізнати. Я бачив лише, як там зачало роїтися і чув лише, як там покрикували, бо саме спускали з тої галери човни.

Я став розглядатися довкола, чи між людьми, яких

тепер багато зібралося на пристані, не побачу чоловіка, що так виглядав би, як мені Панько оповідав.

Довго не треба було його шукати. Я зараз пізнав його. Панько наче відмалював мені його, бо бачу чоловіка низького, худого, напів по турецьки, напів по болгарськи одягненого, лице все заросле, кудлате, зпід сивавої бороди, вусів та величезних брів нічого не було видно, лише ніс, кривий, наче дзьоб, довгий і гострий, та пару невеличких очей, лискучих, що надавали цьому чоловікові вигляд справжнього яструба. Хвилини на місці не встояв, усе вертівся, то з тим, то з цим щось розмовляв, з кожним справу мав, як наш жидок на ярмарку. Підходжу до нього, і він уже запримітив, що я чужий у цих сторонах. Цікаво глипнув на мене і був би певно сам зачепив мене, коли б я перший був не заговорив до нього.

— Скажіть мені, — кажу, — чи ті великі судна — це галери?

— Галери, султанські галери. А ти тут відкіля?

— Здалека, — відовідаю, — дуже здалека...

— А навіщо тобі бути тут, коли ти здалека?

— Шукаю тут когось... — кажу, але не знаю, що далі говорити.

— Шукаєш когось? А кого? Юсуф усіх тут знає і Юсуфа тут усі знають. Чи то купець? Чи моряк, корабельник? Може грек, може італієць? Один із наших, чи з франків? До уряду хочеш, може? До котрого урядовця? До каймакана, до мудіра, до муктара, до чорбашія?

Так мене засипав питаннями, й так скоро говорив, що слова його летіли, наче горох з гори сипався. Я навіть не все міг зрозуміти, бо не знав багато болгарських слів.

— Я хотів би на галери, — сказав я нарешті й показую на море.

— На галери? А навіщо на галери? Аллаг керім! на галери! Не вільно нікому на галери, бо то султанські, цісарські кораблі. Не вільно!

— А я таки хотів би, пане Юсуф, — кажу на це покірно. — Я заплатив би за це.

— А кого там хочеш бачити, може якого гадама?

Я не розумів цього слова. Юсуф зараз пізнав це, бо каже:

— Може такого невільника, що при веслі? — і став вимахувати руками, наслідувати рух весла, щоб я його легше міг зрозуміти.

Кажу йому, що шукаю батька, який є в неволі і на одній із тих галер має бути при веслі, які мають пристань у Мезембрії, коли вертаються із далекого моря.

— Аллаг керім! — каже Юсуф, коли вислухав мене. — Хоч ти не невірний джавр, я тебе вже полюбив, як рідного сина! Як такого хлопця не любити, що з другого кінця світа приходить батька рятувати! Бачиш, що я гаджі, — говорив, вказуючи на зелений турбан на голові, — ніякому джаврові я не поміг би, а тобі поможу.

І стискав мені руки, гладив по голові, втирав собі сльози з очей. Я вже був готов повірити, що то чесна душа, хоч турецької віри, та що Панько несправедливо вважав його за зрадника.

— Я нічого від тебе не хочу, — каже Юсуф, я ще тобі дав би, якби мав. Але треба старшому над тими галерами дати бакшиш, а такий ага — то великий пан, він чого-будь не візьме, на срібло він навіть не гляне.

Я добув із гаманця одного цекіна і хочу йому дати його, а він на це:

— То мало, треба два, — і ласо глянув на гаманець.

Мусів я йому дати другого цекіна. Він зараз побіг до того місця, де були малі судна, що їх вони звать каяками, поговорив щось із гребцем по турецьки та й киває на мене, щоб я йшов. Підплив човен до берега, всіли ми

в нього, і поплили до галер. Зараз при першій Юсуф став кричати, а на його крик вийшов якийсь височезний турок, суворого вигляду, з ножами й пістолями за поясом та із широкою, кривою шаблею.

Вони говорили між собою, та я їх не розумів. Тимчасом дивився я на галеру і на тих нещасливих бранців, що були при веслах. Кожен із них був голий по пояс і кожний до корабля ланцюгом прикований. Сиділи нещасні зі спущеними додолу головами, гляділи перед себе, наче змучена худобина, коли по праці дозволять їй відітхнути і батіг не свище над нею. Одні з них мали голови зовсім обголені, то були злочинці, що за злочин засуджено їх на галери на ціле життя, інші лише обстрижені, то були християнські бранці. Мого батька між ними не було але я бачив лише один бік галери. По другому боці було стільки ж гребців, як і з цього боку.

Дозволив вкінці нам той старший турок увійти на галеру. Ми підплили так близько, що наш човен оберся аж об стіну корабля. Тоді спустили нам драбинку, щоб по ній дістатися на поклад. Лізу я по драбинці й дивлюся вгору перед собою, коли бачу посереду високий поміст, а на помості якогось бородатого чоловіка, у нужденному, подертому одінні, теслярською сокирою щось притесує і направляє. Коли я вже був на останнім щаблі драбини, чоловік цей, якого я досі міг бачити тільки збоку, обернувся нараз цілим тілом до мене. Я тільки скрикнув і мало з драбини до моря не впав: Боже милосердний, то був мій батько!

Скочив я з драбинки на палубу корабля, й хоч чув, що Юсуф, який ішов за мною ззаду, схопив мене за одяг і хотів задержати, стрілою кинувся до батька, схопив його за коліна і став кричати з плачем:

— Тату! тату!

Батько тільки здригнувся і сокира випала йому з рук. Потім став він німий, ніби скаменілий. Вдивлявся в мене

великими очима, що від несподіваного здивування були ніби мертві й шкляні, рухав устами, наче щось сказати хотів, та не міг. Ковтав лише повітря й тяжко дихав. Я цілував йому руки й кажу:

— Це я, Івась! Це я, тату! Чи ви пізнали мене?

Батькові закапали сльози з очей і ці сльози, видно, вивели його з одеревіння. Він обняв мене обома руками за голову й шепнув:

— Матінько Божа, чудотворна! Чи ж ти це, Івасю? Ти?... Тут?... Тут?...

Але нараз із великим жахом в очах додав:

— Нещасна дитино, то й тебе взяли?

— Не взяли мене, тату, — кажу, — я сюди сам прийшов. Я вільний. До вас прихожу й за вами!

Та ледве вимовив ці слова, як той старший турок схопив мене за барки, крикнув щось дуже люто та кинув мене на поклад. Юсуф також зараз за рамя взяв мене й потягнув за собою.

— Іди, вступися, зараз уступися, — каже до мене. — На другій галері є сам баша, він зараз тут буде. Хай Аллаг боронить, щоб нас тут застав.

І заки я ще міг щось сказати, вже мене зіпхнув на драбинку. А лютий турецький ага з мечем у руці наставляв, щоб ми втікали з корабля, поки живі й цілі. Вскочили ми до човна й скоро доплили до берега. Тут як тільки я трохи прийшов до себе, кажу тихо про себе, хоч був і Юсуф коло мене:

— Слава Богу, що мій батько не між тими нещасними, що веслами гребуть, а робить теслярську роботу!

— Це найбільше нещастя — поправив мене Юсуф, — велике нещастя. Бо коли б був при веслі, можна б його визволити за малі гроші. А коли він знає теслярське ремесло, то треба багато золота дати за нього, бо таких корабельних теслів наші дуже цінять.

Пригадав я собі, що батько через панотця Володи-

мира переказував, що жадають п'ятьсот твердих талярів
окупу й кажу:

— Боже милосердний, то батько має смерти чекати,
доки вона його викупить із тої дочасної муки?

— Аллаг великий! — відповідає Юсуф. — Батька
викупити не можна, але добрих людей можна підкупити.
Хай твій батько втече.

— А як жеж утече, коли то пливуча фортеця? Юсу-
фе, що маю, то віддам, але, на любов Бога, радьте, що
робити!

— А що ж ти маєш і що можеш дати?

— Дам двадцять дукатів тому азі, що держить
варту над в'язнями, а п'ять дукатів вам за вашу ласку, яку
зробите мені.

Юсуф ніби надумувався хвилину, але мені здава-
лося, що лише вдавав, ніби надумується, а потім сказав:

— То тяжко, дуже тяжко буде. З кимось іншим я
навіть не хотів би говорити про це, бо то небезпечно
і грозить смертю. Але для такого доброго сина, як ти,
то радо зроблю, що в моїй силі. Давай гроші.

— Юсуфе, — кажу, — гроші вже немов у вашій
кишені. Та я був в одного мудрого купця в науці і він
готові гроші давав лише за готовий крам.

— Молодий ти, а мудрий! Хай Аллаг помагає тобі, —
каже Юсуф і швидко поглядає зпід бров, що наче два
корчі виростали йому над очима. — Не маєш тут, де
жити, то я тебе заведу до моєї вбогої хати. Сиди там
і чекай, не показуйся ні в місті, ні в пристані, наче б тебе
вже не було, та нікому не кажи, що маєш із Юсуфом
якусь справу, що Юсуфа знаєш, що його бачив ти колись
у своєму житті на живі очі, нікому, нікому, бо погубиш
і мене, і твого батька, і себе. Я тимчасом догляну цієї
справи.

Не мав я віри в того потурнака, не лише тому, що
мені Панько казав бути із ним дуже обережним, але

й сам я вже став відгадувати його захланність і скритість. Але він мав уже мене в своїх руках. Коли він мені раз показав батька і коли я переконався, що має доступ на галеру, то вже не було для мене іншого способу, як тільки далі держатися його, але й бути обережним.

Пішов я за ним до його хати в тісну вуличку на кінці міста. Там жили самі турки. Він завів мене до малої кімнатки й тут мені сказав чекати, а сам побіг до пристані. Довго не було його. Щойно під самий вечір вернувся з неї і вже на порозі кричить:

— Аллаг' могутній! Він змилосердився над твоїм батьком! Я все зробив по твоїй волі. Той ага забуде вложити твому батькові на ніч кайдани, як то звичайно робить, а нічній варті схочеться дуже спати, а той рибалка, що нас нині перевозив своїм човном, випадково ловитиме риб коло самої галери. Батько твій скочить у той човен, а човен підпливе з ним на одно означене місце, де недалеко є велика діброва. Там у тій діброві будеш ти й Юсуф буде з тобою. Аллаг добрий, Аллаг усе зробить так, як тепер тобі говорю!

Хоч той Юсуф дуже мало віри мав у мене і я все лякався його зради, все ж таки я так врадувався, що підскочив і з великою вдячністю поцілував йому руку. То така вже людська вдача, що повірить легко в те, чого бажає. А коли мені приходив якийсь сумнів до голови та коли я починав думати над тим, чи не зрадить мене Юсуф, то зараз ставав мені перед очима нещасний батько, змарганий, скатований, що жде смерті, наче спасення, і так мені собою заслонював увесь світ перед душею й перед розумом, що я насліпо йшов би, і в пропасть скавав би, аби тільки там на дні затримати трохи надії, що батька вирятую.

Обговорили ми з Юсуфом усю справу, як вона має відбутися. Казав мені, що все вже приготоване, ага сторований, рибака згоджено та щоб я був спокійний та

щоб був готовий у дорогу, а гроші, щоб мав відраховані. Він уночі прийде по мене, коли я вже матиму батька при собі, тоді то йому заплатити. За це він переведе мене через ліс безпечною дорогою, а потім лишить нас. Як далі радитимемо собі в утечі, то він Господу Богу і нашій голові поручає, бо більше не може зробити.

Юсуф знову пішов, а я також вибіг на місто, коли смерклося, хоч він мені суворо був заборонив це робити. Купив я боклаг вина, сушеної риби, хліба, трохи овочів, бо хто зна, куди нас дорога поведе і коли стрінемо добрих людей, що нам схотіли би допомогти.

Вже настала ніч і темно зробилося, але Юсуф лишив був мені засвічений каганець у хаті. Я добув молитовник, який я все мав при собі з того часу, коли з Кульчиць пустився в світ, і з побожним серцем став читати молитви. Прийшов мені потім на думку медалик, що мені його дала у Львові Оленка Чесаківна. Зняв я медалик із шиї, поцілував і зідхнув до Пресвятої Діви, бажаючи в неї помочі в таку тяжку хвилину, від якої залежало життя мого батька й моє власне. Коли я так із усієї душі віддавався святій опіці, видалося мені, наче б двері від кімнатки відчинилися і хтось тихесенько ввійшов до неї.

Оглянувся я й бачу жінку, одягнену так, як болгарські жінки одягаються, але з лицем, заслоненим так, що видно було лише її чоло та очі. По тім пізнав я, що не була християнка, а турецької віри. Підійшла до мене ближче, відслонила все лице і тоді побачив я, що то була старша жінка, старша, ніж моя мати, дуже закурена й сумна. Глянула на мене уважно, приклала палець до вуст і казала мені мовчати. Я мовчав і ждав, поки сама не заговорить. Вона взяла з рук мій медалик із визерунком Богоматери, стала навколішки й почала цілувати його та жалісно зідхати.

— Маєш такий другий? — запитала мене пошепки.

— Не маю.

— А цього не даси?

— Не дам, бо я обіцяв, що з ним, поки життя мого, не розлучуся.

Жінка ще раз поцілувала медалик, зідхнула тяжко, встала й віддала мені його до рук.

— Добре робиш, дитино, — каже. — Хай тебе береже Пресвята Діва!

— А ви християнка? — питаю.

— В серці я християнка. Я зпід Львова родом. Дісталася сюди в полон. Тут насилу переробили мене на туркиню. Могого батька вбили турки. Волів умерти, ніж виректися віри, але зо мною, малою сиротою, зробили, що хотіли... Та про це багато говорити, а я не за тим прийшла.

І оглянулася обережно довкола та й каже далі:

— Я Юсуфова жінка, та, скоріш, була його жінкою, а тепер як остання найгірша слуга в його домі, бо вже певно знаєш, хоч ти з чужої країни, що турки жінок можуть брати собі, скільки хочуть, а Юсуф іще дві тримає. Він мусулманин, цебто магометової віри, але ніякої віри не має в серці. Лихий це чоловік, негідний потурчак. Не вір йому. Я тому прийшла, щоб тобі сказати це, бо мені жаль тебе, хлопче

— Чи Юсуф зраду готує мені? — питаю.

— Так, бідний сину, готує зраду тобі й батькові твоєму. Я все знаю. Не з тобою першим він так робить і ти не будеш останній, коли Бог в пору не скарає його. Він має спілку з цим агою на галері. Він тобі батька напевно припровадить на місце, а потім до ліса піде з вами, ніби вказати вам дорогу. А як уже будете в лісі, то скаже вам: „Тепер ідіть далі в той і той бік безпечно, на поле вийдете. Богові оставляю вас”. Сам вернеться, а ти ледве з батьком відійдеш кількасот кроків, як тут із засідки вискочать турки й спіймають вас та знову батька заве-

зуть на галеру, але й тебе вже не пустять, а до смерти держатимуть у тяжкій неволі.

Ледве скінчила ці слова, як якийсь шелест перелякав її. Поглянула швидко у вікно й відскочила до дверей, прислухуючись.

— Не зрадь мене. Мовчи про те, що я тобі сказала! Юсуф убив би мене, коли б довідався... — прошептала й зникла за дверима.

— Що робити тепер? — спитав я сам себе. — Сталося. Годі вже відступати. Батька й так спровадять на означене місце, коли Юсуф та ага так умовилися. Коли я не ставлюся і грошей не дам тим драбам, що жде батька? Чи з пімсти не візьмуть його до весел, як цих обголених бідолахів, що мають пекло за життя? Що нас жде, коли піду Бог знає, але піти мушу. Не маю вже про що роздумувати, нічого не придумую.

Добув я з вузлика пістоль і кинджал, які я забрав із собою, як утікав від Фукса. Оглянув докладно пістоль, чи набита й підсипана. Пістоль була велика, але в широких болгарських шараварах я міг її добре сховати.

Ледве я так озброївся, як увійшов Юсуф до хати та казав мені йти за ним. Ми вийшли з міста в напрямі суші тою греблею, про яку я вже згадував. Коли ми її минули, Юсуф скрутив на право до морського берега. Провадив мене так самим берегом доброї пів години. Вкінці став і засвистав. Хтось відповів йому свистом і в цьому напрямі побігли ми. Почувся плюскіт весла і до берега причалив невеликий рибальський човник. З нього висів мій батько і ще якийсь чоловік.

Я схопив батька за руку, наче боявся, що це дух, а не тіло, та що в темряві розплинеться. Той другий чоловік, одягнений по турецьки, відкрив заслонену ліхтарку, яку мав із собою, так дав знак, щоб я платив. Я мав уже приготовані цекіни і поклав йому один за одним на долоню, а він кожний із них дуже уважно огля-

дав при світлі ліхтарки. Коли я турчинові вирахував усі гроші, прийшла черга на Юсуфа. Він захланно схопив своїх пять дукатів. Турок шепнув іще щось Юсуфові і цей відповів: Пекі, пекі. Це значило: Добре, добре. Потім вернувся до човна й, відпливаючи, сказав:

— Йол гаір олсун!

— Що він каже? — питаю Юсуфа.

— Бажає нам щасливої дороги, — відповів Юсуф.
— Але тепер біжим, що сили біжим! За мною ідїть, усе за мною.

І пустився в поле, а з поля до лісу, що був недалеко моря. Ми бігли за ним. Я щохвилини хапав батька за руку й чув, що нещасний трясеться усім тілом. Я вийняв із-за пазухи кинджал і подав його батькові, але боявся говорити, що маю на думці, щоб випадком Юсуф не почув і не зрозумів. Батько мовчки взяв кинджал і при цьому стиснув мене за руку, наче хотів дати мені знак, що розуміє все та що готов буде на все.

Я знав лиш одне, й це було для мене певне, що коли ми дамо себе вести Юсуфові, куди він захоче, то впадемо в засідку, бо вже не було ніякого сумніву, що цей зрадник умовився з турками з галери, як про це говорила мені його добра жінка. Тож не треба було йти за його проводом, а, навпаки, втікати в протилежний бік. Коли схоче направо, то братися наліво, а коли він вкаже наліво, то ми візьмемо направо.

Задумавши так, пустив я Юсуфа наперед, щоб провадив, а сам добув пістолю і держав її наготові. Дав я так йому відійти трохи в глибину ліса, а коли ми спустилися в великий яр, що перетинав нам дорогу, Юсуф пішов наліво.

— Тепер туди, — каже й обертається до нас, — підемо наліво.

— Юсуфе, — кажу я тепер і дотикаюся його рамени. — Нам направо дорога.

— Наліво, наліво, — відповідає Юсуф, видко, здивований моїми словами. — Чи ти мене учитимеш дороги?

— А я таки направо хочу й направо піду!

— На зломання карку підеш! Чи ти збожеволів?

— Івасю! — каже до мене батько. — Цей добрий чоловік знає краще дорогу. Ідім, куди він каже. Як же ж ти можеш знати краще від нього.

Я стиснув батька за руку на знак, щоб нічого не говорив і не перешкоджав, а сам підходжу до Юсуфа, що був зупинився, приставляю йому пістолю до грудей і кажу:

— Коли вже маємо скрутити карки, то волю направо, а не знаю ще, чи скручу, чи не скручу. Знаю одне, що як писнеш, зраднику, лоба тобі кулею розчереплю.

Юсуф стояв хвилинку нерухомо, немов його хтось у камінь обернув, і вкінці каже:

— То це така твоя вдячність! То ти напосівся на моє життя за те, що я вирятував тобі батька, причому наражував на небезпеку своє власне життя? Ідіть же ви собі куди хочете, до самого чорта йдіть собі, а я з вами вже ніякої справи не маю.

Сказав це і хотів відскочити від нас та бігти до лісу. Цього я не сподівався. Звів я пістолю до нього й кажу, що вистрілю, якщо рухнеться. Батько в цій хвилині схопив його за карк і показав йому кинджал.

— Юсуфе, підете з нами, — кажу тепер. — Та мовчіть дорогою, бо як кликнете до когось, то це вже буде ваш останній крик у житті. Чули?

Юсуф нічого не відповів і, як я йому казав бігти направо, побіг жваво, час-на-час оглядаючись, чи має ще мою пістолю при карку. Пробігли ми так добру хвилину, тимчасом місяць зайшов і зовсім стемніло. Ми мусіли йти помалу, бо ліс був густий, але йшли все здовж того яру, що перетинав діброву. Я майже на ноги на-

ступав Юсуфові, аж тут він нараз наче під землю запався, так зник відразу мені з очей.

Я почув лише тріскіт і шелест, наче б хтось спадав на діл і по-дорозі хапався корчів. Нахиляюся до землі і пізнаю, що ми при самім урвищі яру. У цьому місці яр був досить глибокий і крутий. Видко, що Юсуф або, не бачивши, впав у яр, або зрадник навмисне зісунувся, щоб утекти.

Прислухувавсь я хвилинку, але він зачавівся, боявся певне поворхнутися, щоб я не вистрілив туди, звідки почую шелест корчів. Не було що робити далі, як лише навпомацьки продиратися лісом, куди навмання, на сліпе щастя, не знаючи нічого, куди зайдемо. Але це було нелегко: у тій темряві що ступиш, то ногою й головою зачепиш. А нам конче треба було йти, щоб якнайбільше віддалитися від того місця, де пропав Юсуф, бо ми були в неалому страху, що зрадник-поганець тим яром дістанеться до турецької засідки в лісі, а потім покаже місце, де нас лишив. Але скоро ми заспокоїлися, бо вночі тяжко було б нас знайти в лісі. Залізли ми в корчі, полягали, щоб відпочити, бо й мені, й батькові цього треба було. Покріпився батько їдою і вином, що я мав із собою, та й каже:

— До світанку мусимо тут сидіти, але як стане розвиднюватися, треба нам щось думати.

Я не знав, що далі нам робити. Мене взяв великий страх. Нічого не відповів я батькові на його слова, батько також не говорив нічого; так сиділи ми в нічній тиші.

Нараз почули ми великий гук, короткий, але сильний, неначе грім, аж ліс увесь довкола нас відіззався, відповідаючи на поклик. Батько зірвався на рівні ноги й каже:

— То на галері вистрілили з великої гармати! А знаєш чому? Там уже відкрили, що я втік і це є знак для всіх, що хто лише живе, має наздоганяти мене, а хто скрив би мене, буде покараний смертю. А я волю смерть, ніж неволю.

— І я волю, — кажу я на це. Богові себе і батька поручаю, але готовий на все.

НА КОЗАЦЬКИХ ЧАЙКАХ

Пустилися ми далі лісом, куди попало, коли почало свитати. Легше було нам тепер, а коли небо над нами заясніло вже днем, а крізь густе листя діброви падало дощем світло, наче коралі від ранішньої зірниці, бо сонце сходило дуже червоно, прибуло нам трохи на силах і ми жваво продиралися все в одну сторону, на схід. Нараз діброва прорідла, світло з-поза дерев стало пробиватися наче крізь зелене решето: ми були вже на узліссі, коли чуємо, як щось реве, гуде і голосно туркотить.

— То море говорить, — каже батько. — Ми знову над морем.

Виглянули обережно з ліса. Батько розглянувся та й каже:

— Не видно ще людей. Треба нам бігти полями у гори. Небагато ми пройшли тим лісом, пристань зараз таки за нами. Ми зробили колесо й зайшли мало що не на те саме місце, звідки вийшли.

Дуже мене то перелякало, але батько знав добре цілу набережну околицю, бо на неї все дивився з галери, і так знав кожне село й кожну скелю, що не тратив духа, та й мені ще додавав. І як спочатку здався був зовсім на мене, коли його приставлено в човні, так я тепер мусів здатися на нього, бо я сам був, як сліпий, у цих сторонах.

Пустився батько в напрямі гір, якими я йшов до Мезембрії. Та ми не довго йшли, бо нараз бачимо, що в далечині стоять громадки піших і їздців, наче розставлені в чати. Ми вернулися зараз у протилежний бік, до

моря й біжимо щосили, щоб відбігти якнайдалі, заки нас побачать. Бігли ми так з усієї сили з якої півгодини і добігли до самого моря. Вже нам віддих заперло і ноги стали під нами вгинатися в колінах, що ні бігти, ні стояти, ні говорити, лише повітря ковтати, як риба на сухому березі. Нараз чуємо крики поза собою, спочатку далекі, потім щораз ближчі, аж вкінці чую вже виразно, що кричать усе: „Дур! дур!”, цебто: Стій! стій!

Батько на цей крик добув останніх сил і скочив до моря, а я за ним, але в душі вважав, що й я, й батько загинемо. При березі, але вже у воді, були великі палі, а до тих палів було привязано кілька невеличких рибальських човнів. Батько кинувся до одного з них і став відв'язувати, не оглядаючись навіть, чи хтось не бачить.

Човен був відв'язаний. Скочили ми до нього, батько вхопив весло, що на дні і відбився від берега. Схопили хвили човен, а море було того дня дуже неспокійне, майже справді чорне, лише від червоного сходу сонця наче кривавилося місцями.

Маленький човен став то скакати вгору, наче мяч, то западати в пропасть, а довкола море гуділо й гриміло, бурунами зі страшним ревом і шумом перевалювалося на нас. В мить лилася з нас вода. Смертельний жах пройняв мене, я примкнув очі й задрижав, як осиковий лист, бо ще ніколи не був на морі. На суші не мав я боязкої душі, а тепер із жаху майже омлівав. Але то лише перші хвилини були такі, я скоро прийшов до себе, коли бачив, як батько сміливо й спокійно працює веслом. Добре в цьому був вправився, бо два роки був на морі з турками.

Але не море було нам страшне, а люди. Бо ледве ми виплили на повнішу воду, як, бачу, з берега кличуть нас турки, показують і знаки якісь роблять до пристані, а від пристані вже й від цих двох галер готовляться човни, щоб наздоганяти нас. Батькові полився піт з чола,

шия страшенно почервоніла йому від набіглої крові, зідхає, а веслом так працює, що трохи мязи не потріскають йому. Вже й руки стали йому опадати з уму-чення та з розпуки:

→ Пропали ми, Івасю! — каже. — Пустили на нас скорі човни на шість весел. Не змовиш і трьох отченашів як доженуть нас.

А я до неба очі підношу та благаю:

— Рятуй нас, Господи милосердний.

Аж нараз батько каже:

— Що це?! Човни спішно завертають назад до берега, не женуться вже за нами!

І справді, всі судна, що пúстилися були за нами й уже ось-ось досягли були б нас, що сили, що духу веслували до берега.

— Що це було б? — счудувався і я.

Аж бачимо, ген, ген далеко в морі багато, багато малих суден лавою одно попри друге пливуть. Батько приклав долоню до очей і пильно дивиться наперед себе, а потім каже радісно:

— Івасю, ми врятовані! Це козацькі чайки, це запорозькі козаки пливуть.

Як почув я те, в мене аж дух вступив новий, десь сила взялася й відвага.

— Батьку, — кажу, — веслуйте до них! Може там між ними й Семен є?

— Який Семен? — питає батько та завертає човен туди, де видно запорозькі чайки.

— Козак Семен, мій приятель, — відповідаю. — Як він там є, то він нас напевне врятує.

— Чи є він там, чи нема, то ми врятовані, коли до них допливемо! Та звідкіля ти знаєш якогось козака Семена та ще й заприятнися з ним?

Я коротко розповів батькові, як я заізнався з ко-

заком Семеном. Само собою, що нічого не згадував батькові про нашу тайну з козаком.

Батькові теж близькість запорожців додала сили й відваги. Наш човен стрілою мчав до козаків.

Уже щораз виразніше вирисовуються перед нами козацькі чайки. Уже можна їх і полічити. Було всіх чайок до вісімдесять.

Батько зняв шапку й вимахує нею та кричить:

— В ім'я Христа Спасителя рятуйте невольника бідного, що Бог допоміг йому втекти!

А я кричу собі на весь голос:

— Козак Семен Тимченко, козак Семен Тимченко!

Аж бачу, одна чайка, що була на самому переді з малиновим прапором, а на ньому золотився хрест, півмісяць, сонце та зірки, висунулася наперед та й пливе простісенько до нас. Я дивлюся, а напереді стоїть у чайці простісенько, мов дуб, отой самий козак Семен. На радіщах кличу:

— Семене, чи пізнаєш мене! Я Івась Білик!

А Семен видивився на мене та й каже по хвилині:

— Дух святий при нас! А ти відкіля тут узявся на Чорному морі та ще й у такій горіховій лушпині!

Так назвав він наш човен.

— Потім оповім тобі все, — кажу. — Перше врятуй мене й батька, інакше пропадемо, як не від бурмен, то від морських бурунів в оцій горіховій лушпині.

— Підпливайте під саму чайку та скачіть до неї, — каже Семен.

Батько підплив під один бік чайки й за хвилину були ми вже обидва на чайці.

Чайка зараз вернулася на своє місце й поплила рівно з іншими.

Семен дуже зрадів, що побачив мене.

— Ну, тепер оповідай, хлопче, як ти з своїх Кульчиць аж тут, на Чорному морі опинився.

Я коротко розповів йому всі свої пригоди та нічого не згадував про скриночку з самоцвітом, бо й інші слухали мійого оповідання. Та й Семен не допитувався про це. Тільки каже:

— Тепер мусите обидва з батьком гуляти з нами по Чорному морю, бо ми ще не скінчили роботи. Хоч через вас обох піде нам тяжче, бо бусурмени вже побачили наші чайки.

А потім нахилився та й питає мене:

— А що мій самоцвіт?

— Безпечний! — відповів я коротко.

— Ну, то добре, — відповів він.

Хотів я йому докладніше все розповіти, але серед козаків зробився рух:

— Галера, галера, турецька галера, — почулися голоси.

Семен зірвався на рівні ноги:

— Гаразд! — скрикнув. — Братця, не пустимо її з рук.

І зараз пішов приказ по чайках:

— Готуйся до нападу на галеру!

В одній хвилині розділилися чайки на два рівні шнури, один коло одного, та гнали стрілою наперед.

Всіх очі звернулися туди, звідки надпливала галера. Я теж прилип очима до неї.

Далеко ще вона була й виглядала, мов біла птиця.

— Братці, — каже Семен, — щогли додолу.

І в одній хвилині щогли з парусами лягли впоперек суден.

А Семен далі наказує:

— На милою перед галерою спинитися й плисти повагом.

А галера щораз виразніше виринала перед нашими очима, щораз більшала.

Питаю в Семена:

— То ви зараз будете нападати на галеру?

— Ні, — відповідає Семен, — так небезпечно. Ми тепер тільки будемо стежити за галерою, щоб не втікла нам. Аж перед заходом сонця підпливемо до неї, а як стемніє, нападємо.

Чайки плили тепер дуже поволі.

Отак цілий день плавали ми по морю вслід за галерою.

Я за цей час добре приглянувся до чайок.

Чайки були довгі на десять сяжнів, а широкі на сяжень. Днище чайки довбане з липової колоди, довгої на шість з половиною сяжня. Більш як на сяжень високо до дубових ребер, причеплених до днища, понабивані були грубі дубові дошки. Зверху ці дошки пообшивані були очеретом.

— Це на те, — казав Семен, — щоб чайки не топилися.

По обох кінцях були керми, а по боках по п'ятнадцять весел. В кожній чайці було до сімдесяти людей і одна невеличка гарматка.

Як стемніло, приказав Семен ударити на галеру. Я й не стямився, як чайки були вже кругом галери й козаки з перших чайок перлися вже на поклад галери.

На покладі прийшло до битви. Турки боронилися завзято. Але по козацькому боці була перевага й скоро впоралися козаки з турецькою залогою.

Козаки все, що було цінне на галері: гармати, самопали й іншу зброю, порох та кулі, а також золото й срібло в мить ока попереносили на чайки, всіх галерників порозковували й вони також перенеслися на чайки. Тоді, коли вже нікого й нічого не було на галері, козаки затопили її.

— Навіщо ви затопили галеру, — питаю Семена, — чи не шкода вам такого гарного судна?

— Гарне воно судно, — каже Семен, — це правда,

та не для нас! Нам у походах пригідні тільки такі легкі судна, як наші чайки.

Нараз із усіх усюдів почулися голосні стріли, немов із великих гармат.

— Десь із гармат стріляють, — кажу.

А Семен:

— Це знак, що турки вже знають про нас, — каже Семен. — Через вас не можна нам погуляти. Та нічого! Вертаємось покищо на Січ, а потім приготуємо другий похід.

І пішов по чайках отаманський приказ:

— Назад на Запорожжя!

Зараз чайки уставилися в лаву густо одна попри одну. Семенова, отаманська чайка з хрещатим прапором плила тепер позаду. Питаю в нього, чому тепер він позаду пливе, а Семен каже:

— Так, Івасю, мусить бути. Отаман має все мати на оці своє військо й берегти його перед небезпекою. А що тепер небезпека для нас найпевніша може бути ззаду, то й отаманська чайка мусить плисти позаду.

Швидко пили чайки й над ранком були ми вже недалеко Дніпрових гирел. Іздалека побачив я поруйновані замки й городки.

Мене це дуже зацікавило й я пильно вдивлявся туди.

Семен помітив це й каже:

— Дивишся, Івасю, на ці руїни замків. Все це козацька робота.

— Що, це козаки будували ці замки? — спитав я. Семен розсміявся:

— Не будували, а руйнували їх. Все це побудували були бусурмени, щоб не пускати козаків на море. І довго були вони козакам на перешкоді, аж славний покійний гетьман Сагайдачний поруйнував їх і турки досі не спромоглися на те, щоб відбудувати їх.

— Що? Гетьман Сагайдачний помер? — аж скрик-

нув я. — То вже не буде кому, тату, заступитися за нас!

А батько каже:

— Хай із Богом спочиває, добрий був чоловік. Та, правду сказати, я тепер уже не дуже тому вірю, щоб гетьманові вдалося зробити щось для нас, хоч би він і жив іще.

— Правду кажете, — сказав один із козаків, видно, з учених був, бо як говорив, то мішав багато чужих слів. — Правду кажете, татусю. Король цинив гетьмана й шанував, бо потребував його проти Москви. Та коли ця потреба минула, забув про все. „Обіцяв пан кожух, тільки його слово тепле”, — як кажуть наші люди.

А я питаю знов у Семена:

— То напrawdę помер гетьман Сагайдачний? А де?

— У Києві, Івасю, помер від ран, що дістав їх під Хотиним. Та може не від самих ран, як із журби більше, що задурно козацтво проливало кров, бо король багато обіцянок не додержав. Величавий був похорон, я був на ньому.

— Ти був у Києві? Ах, як я хотів би там бути. Я чув різні чуда та дива про цей славний город...

— Гарний Київ, — каже той, що говорив ученою мовою, — та не той він уже, що був колись за княжих часів. Тепер він тільки руїна колишнього. Так то завжди буває, коли чужий господар у хаті! — зідхнув він.

Так доплили ми до Дніпрового лиману й повагом посувалися проти води. Працювали весла, але й вітер сприяв плавбі, надував вітрила, аж тріщали.

Скоро минули ми поруйновані городки.

А там замайорів перед нами й острів посеред ріки.

— Ось уже й наша Січ-мати! — сказав Семен.

У мене серце забилося скоро-скоро: я побачу на власні очі те гніздо нашого славного лицарства.

Іздалека видно було вже бані церкви та окопи.

Козаки завернули чайки до пристані, чи, як казали вони, до козацького коша.

— Підете обидва з батьком до мого куреня, — каже Семен, — я на Січі, Івасю, тільки курінний отаман.

Чайки спинилися. Ми вийшли з них і пішли разом із Семеном на Січ.

Семен завів нас до свого куреня та й каже:

— Ждіть тут на мене, я мушу піти до отамана.

Пішов, а ми лишилися в курені.

Козаки входили в курінь і виходили з нього, зовсім на нас не звертаючи уваги.

Вони або знали, або догадувалися тільки, що ми визволені бранці.

НА СІЧІ Й ДАЛЬШІ ПРИГОДИ В Д О Р О З І

Довго не було Семена. Мені знудилося сидіти в курені, отже я кажу батькові:

— Вийду я на двір трохи.

— Та йди, — кажуть батько, — тільки не віддалюйся дуже, бо я бажав би ще сьогодні рушити в дорогу додому.

А мені, правду сказати, не дуже спішилося ще додому, бажав я поговорити з Семеном про нашу тайну та пригланутися ще до життя на Січі. Бо де ж, стільки наслухавшись про Січ, про Запорожжя й будучи на Січі, не оглянути нічого!

Вийшов я з куреня й розглядаюся. Бачу перед собою просторий майдан, а навколо нього чималі будинки, криті очеретами. В одному кінці була церква з високою банею, а біля неї дзвіниця. На майдані було мало людей і це чудувало мене.

Я розглядався та числив, скільки є всіх куренів. Начислив їх тридцять вісім.

Іду далі, аж якийсь знайомий голос крикнув до мене за плечима:

— А ти що тут на Січі робиш, Івасю?!

Оглядаюся й із дива вийти не можу. Це спудей Роман Куколь. Я його частенько бачив, як ходив разом із Красовським.

Замість відповіді я в нього питаю:

— А відкіля ти тут узявся, Ромку?

— Я?! Набридло сидіти в братській школі над книж-

кою, то я зі Львова ногам дав знати та й аж на Січі опинився. Тут для таких неспокійних духів, як я, краща школа, ніж у Львові, чи в Києві. А знаєш, Красовський переноситься вже до Києва!

— До Києва? А то чому?

— А тому що вчитель, який опікувався Красовським, перенісся до київської братської школи та й його хоче туди взяти. Казав, що вчитель обіцяв йому виробити грошеву допомогу з фонду, що записав на київську школу гетьман Сагайдачний, — каже він.

А мені зараз у душі: куди не повернешся, всюди чуєш Сагайдачний: Сагайдачний Запорозьку Січ скріпив і прославив, Сагайдачний записав гроші на школи, Сагайдачний...

І якось так приємно зробилося мені на душі, що він із мого рідного села та мені свояк. Жаль, що так скоро помер.

— Чому то так тепер пусто, — питаю, — на Січі?

— Пусто? Бо вся Січ гуляє на Гасан Баші!

— А хто це такий Гасан Баша — турок якийсь чи татарин?

Куколь засміявся:

— Та який там турок! Це торговище коло Січі. Там крамниці й шинки! Там запорожці в вільних хвилинах гуляють. А що тепер по поході гроші є в кожного, то й розливаються там меди, вина та горілка. Хочеш, запроваджу тебе туди, там приглянешся до всього...

— Добре, — зрадів я, — запровадь.

— Але ти не оповів іще мені, як ти на Січі опинився, — каже Куколь.

Я оповів йому, як міг коротко, всі свої пригоди. Вийшли ми за січові укріплення. Я й до них приглянувся: були це вали, а на валах високі дубові засіки. В окопах було двоє воріт. Головні, великі — вели в степ, а другі,

малі — до Гасан Баші. Біля воріт були високі башти, виплетені з лози. На баштах стояли гармати.

І вийшли ми обидва на Гасан Башу. А там справді рух неабиякий. Повно крамниць і шинків. Козацтво пило, гуляло та виспівувало. Дехто пригравав на бандурі. Гамірно було.

На боці біля одного більшого заїзду стояли криті вози, наладовані, очевидно, крамом.

— У спокійні часи наша Січ значний торговий осередок. Тут приїздять купці з України, з Московщини, з Криму, з Туреччини, приїздять і вірмени й жида. Там нижче, бачиш, січовий Кіш, це пристань на Дніпрі. Там пристають грецькі, турецькі й італійські кораблі. Вони продають та міняють на Січі свій товар.

Я глянув туди. Справді, там стояло кілька чималих галер з різними стягами. Товпилися й метушилися там люди в різних одягах. Вони говорили голосно, вимахували руками й гамір їх розмови доходив аж до нас, хоч годі було розібрати, що вони говорили. Певне торгувалися за крам. Підійшли ми до місця, де стояли вози. Нараз чую голос трембіти, та такий мені знаний, що я аж пристав. Підбігаю ближче до вікна, з котрого доходили до мене ці звуки, але в тій хвилині замовкли вони. Та я жду ще хвилину, хоч мене Куколь тягне за полу, щоб я вже йшов. Аж ось знову чую ці самі звуки, а тепер я вже певний, що мене вуха не зраджують, бо пізнаю нуту до пісні:

„Тяжкая річ любити
І до тебе ходити,
Скажу правду ненароком,
Година ся станет роком,
Терпляще воздыхання
Же свого кохання
Не виджу...”

— То Боднарчук! — скрикнув я вельми врадуваний і скочив до заїзду, полишаючи здивованого Куколя серед дороги.

І таки було так, як я догадувався. У кімнаті заїзду сидів на килимі Боднарчук, по турецьки, з підібганими під себе ногами, і грав на тій довгій трембіті, аж вид почервонів йому як калина, а лиця надулися, наче міхур.

Збаранів Боднарчук, як побачив, мене, аж трембіта випала йому з рук. Проте зрадів мені дуже й щиро привітався та зараз побіг до Захновича. Стали мене розпитувати, відкіля я тут узявся. Коли ж я розповів їм усе, дивувалися, що так щасливо зложилося, хвалили мене. Коли я їм сказав, що як їх обох бачу, то мені здається, наче б я вже був дома, каже Захнович:

— Добре кажеш, бо справді ти наче дома. Вертайметесь обидва, ти і твій батько, зо мною разом до Львова.

Я йому на це вдячно поцілував руку та сказав, що мені не стає слів, щоб йому за тую ласку подякувати. Відслуговуватиму її як найвірніший слуга. А він каже:

— Я може таксамо радий з цієї зустрічі, як і ви, бо бракує мені людей до коней. Тож візьмемо батька й тебе, бо так мені ліпше та й вам буде добре.

Вибіг я з гостинниці, розпрощався з Куколем та й побіг назад на Січ, до батька. Оповів батькові все. Батько зрадів і негайно зо мною вийшов на Гасан Башу. Хотів я ще бачитися з Семеном, та сказав мені один запорожець, що Семен на приказ кошового виїхав кудись поза Січ.

І так ми виїхали з Січі. Їхали ми татарським Чорним шляхом.

Спершу їхали тільки степом. Майже не зустрічали людських осель. Боднарчук говорив мені, що людські оселі тут, хоч рідко, але є. Криються вони по балках та ярах і тому їх не видно. А будуються люди тому в бал-

ках та в ярах, що там затишніше, та й перед татарами можна там легше сховатися.

Ой, страшний це шлях для нашого християнського народу, — не дурно прозвали йому Чорним.

— Цим Чорним шляхом, — оповідав Боднарчук, — татари найчастіше нападають на наші землі. Чимало вигибло вже тут християнського люду; гнані на татарських арканах, падали вони з знесилля. Але й татарської крові ллється на цьому шляху чимало, завдають татарам тут бобу запорожці, коли заскочать їх, як вони з ясиром та здобиччю вертаються з України.

Вже кілька днів їхали ми так, а все був степ та степ. І якось так одноманітно скрізь, нічого не видно, тільки обополі шляху висока трава, море трави — ні на чому спочити очам.

— Весною, як зацвіте степ різнобарвним квіттям, гарно дуже тут, а тепер восени невесело, — каже Захнович.

Ідемо, й ідемо — нічого не видно. Тільки часом в далечині замріє могила.

Доводилося й ночувати в степу. Тоді з возів робили ми табір. Спали на возах. А на чатах хтось залишався поза табором. Коней брали ми в середину, бо Захнович дуже дбав про них. Мав їх шість. Всі шість коней були дуже гарні, — кращих і дорожчих вже не знайти. Із цими кіньми мали ми чимало клопоту, бо Захнович аж трясся над ними. І не диво, бо в кожному з них був цілий маєток. Так їхали ми аж до Уманя. Перед Уманем завернули на бічний шлях і поїхали на Ладижин, Брацлав, Бакоту до Камянця.

Була вже пізня осінь, як ми під Бакотою переправлялися через Дністер. Тут долетів до мене голос церковних дзвонів. Ніколи не забуду, як зраділа в мені душа, коли я їх почув. Це наче привіт був для нас нещасних. Від довгого часу тут уперше почув я дзвони, бо в ту-

рецьких краях христіянам не вільно будувати ані веж на церквах, ані дзвонити. Не чув я їх і в степах. Тому то ті далекі звуки дзвонів, що дністровими водами плили до нас, здавалися мені такою солодкою музикою, як коли б співали небесні хори.

Але ці дзвони не саму славу Господню голосили. Несли вони під небеса людський плач та нарікання, бо все Поділля ще наче кривавилося після жорстоких татарських розбоїв. Іще там вугля не вигасло, де поганці попалили села й міста, всюди згарища й знищення, всюди витолочені копитами татарських коней поля, всюди потоптана трава.

Милий Боже, який же то страшний допуст Твій на нашу батьківщину, а вже найстрашніший на цю подільську країну, що молоком і медом плила. Під угорськими горами мало люди зазнали татар, у Львові, що є сильною фортецею, не боялися їх міщани, але тут, на подільській землі, татари були карою Божою для них.

Їхали ми попід великими насипами землі. Роблять їх тут густо, щоб із них далеко бачити, чи не йдуть татари. Шанці ці копані на швидку руку, в них бідний народ, як міг, боронився, майже голими п'ястуками. Їхали ми попри напів згорілі бочки, в яких палили смолу, щоб людям давати знати, що йдуть татари. А скільки всюди знищення людського добробуту й праці, цього я не буду розказувати, щоб не завдавати жалю. Як їхали ми до Жванця, впали наче в саму татарську пашу, хоч уже татар давно не було. Всюди стрічали ми бори, а в них вояків і селян, по полях тинялися ще тут і там громадки людей, що їх відбито по дорозі від татар: чоловіків, жінок, дітей, яких татари на арканах вели вже в ясир, наче худобину. Тепер врятовані верталися додому, невеселі, змучені, голодні, недужі.

Під Камянцем зустрічали ми різних вояків, що верталися на зимівля, найбільше запорозьких козаків. Вони

простували на Запорожжя, за Дніпро, тим самим Чорним шляхом, що його ми проїхали. В Камянці мали ми попасати кілька днів коней.

На другий день нашого там побуту Захнович ввечері заки поклався спати, дав мені листа та й каже:

— Завтра рано, як лиш розвидніється, маєш занести це письмо до Княжполя та віддати його панові Романові Торосевичеві. Він, як чую, вернувся з Балти та має до мене пильну справу.

Той Торосевич був вірменин, але займався не торгівлею, а воєнним ремеслом. Село Княжпіль лежить від Камянця на віддаль двох миль. Вибрався я на другий день у дорогу дуже рано, ще вдосвіток, бо день був короткий, мені треба було йти пішки. Торосевича не було дома, мав він вернутись щойно на другий день. Захнович не казав мені чекати на відповідь, отже я віддав листа козачкові і, не гаючи часу, пустився назад до Камянця.

Дорога вела попри велику коршму. Вже здалеку бачив я, що в ній мусить бути багато козаків, бо на подвір'ї стояло кільканадцять коней, а з коршми долітали до мене веселі крики.

Правду сказати, мене туди трохи тягнуло, щоб бодай приглянутися до веселого товариства. Я хвилинку задержався на дорозі, вагаючись, чи зайти туди, чи ні. Але тому, що в гаманці в мене було скупю, пішов я далі своєю дорогою. Хочу оглянутися, коли чую, як якась тверда рука вдарила мене по лівім плечі.

Обертаюся й бачу перед собою страшного козарлюгу, при шаблі, з перерубаним лицем, бо довга, синя, видно недавно загоєна рана йшла йому через ніс аж до бороди, з рудими вусами, із суворим поглядом. Дивиться мені в очі й каже грізно:

— Пророк Магомет!

— Варна! — відповідаю зараз, а слово це вилетіло

мені з уст наче своєю власною волею. Так мені Семен вбив у пам'ять ці слова, що я й сонний був би так відповів.

— Тимченко здоровить тебе! — каже на це козак, але не чекає ні хвилини, що скажу йому на це, скочив до мене, схопив мене з усієї сили за горло, повалив на землю, придавив мені коліном груди, так мене здавив, що не можу ні крикнути, ні відітхнути.

В цій хвилині, бачу, біжить іще два козаки і, заки я міг вимовити слово, вже мені руки мотузками зв'язали й потягли в поле. Тут чекали вже коні. Привів їх з-під коршми якийсь хлопець. Козаки повсідали, а один із них, той страшний, перерубаний, що до мене заговорив Семеновими словами та повалив на землю, прив'язав тепер мене до свого коня.

Досі не знав я, що зо мною, так це все раптом сталося, а в очах мені ще скакали іскри та чорні точки. Щойно тепер прийшов я трохи до себе й бачу, що один із тих козаків, не хто інший, лише козак Тимченко.

— Семене! — крикнув я.

Семен лише глянув на мене з великим гнівом, але нічого не відповів і зараз відвернув голову в інший бік.

Козаки пустилися полями, а я мусів був бігти що сили і кроку коням додержувати. Я мало вже що не зімлів, але Семен став щось говорити до того, що мене мав на посторонку, й зараз потім стали їхати поволіше. Щойно, як відсапався трохи, кажу:

— Семене, завіщо мене волічете в ликах, наче татари?

— Ти знаєш завіщо, — відповідає коротко Семен.

— Ані я не знаю, ані ти не знаєш, бо ти мене ще не питав.

— Не бійся, — каже Семен. — Знаю я добре. Я був у Кульчицях, там мені говорили.

— Що тобі говорили?

— Що ти викопав і утік.

— То зле говорили тобі.

— Або може ти не викопав? — питає Семен.

— Викопав, — відповів я, але вже сміливо й з гнівом за те, що Семен не вислухав мене, а казав мене спіймати й звязати.

Іхали ми далі, а я все мовчав, аж Семен знову зачав:

— Чому ж далі не говориш?

— А чому ж ти сам мене не питаєш? Чому ти наслав того чоловіка, щоб напав на мене, наче на опришка. Та ж ти перший мене мусів бачити, коли іншим на мене показав.

— Бо так треба було! — каже Семен. — Так треба було, щоб повірили мені, бо я сам перед тими людьми, неначе винний. А так переконалися, що я говорю правду. Нас є четверо до того, що я закопав, а ти забрав: мій нещасний батько, про котрого не знаю, чи ще живе в турецьких руках, я й ті два старші молодці, Куліш і Пугач. Чому ти викопав?

— Бо інші були би викопали! Коли ти був у Кульчицях, як кажеш, то ти бачив, що роблять на поляні в лісі.

— Я бачив, але ти ще перед тим викопав — так мені говорили... А зрештою бачиш, то не лише моя річ, чотири нас належить до того...

Коли я так розмовляв із Семеном, той, що мав мене коло свого коня, а був то Пугач, дуже уважливо слухав та поглядав недовірливо то на мене, то на Семена, чи не змовляємося ми.

— А де ти подів те, що ти викопав? — питається Семен.

— Там, де мені здавалося безпечно, — відповідаю.

— Маєш у себе?

— У себе ні. У Львові маю.

— Де?

— В безпечних руках.

— Дай тобі, Боже, — каже на це Семен, — щоб то було в безпечних руках, бо інакше живий не вийдеш від нас і краще було б, щоб тебе мати на світ була не родила.

— Дай і тобі, Боже, — відповідаю, — щоб кожний так тобі додержав слова, як я, Семене.

Семен нічого не відповів, але видко було, що йому було ніяково. Їхали ми так мовчки доволі довго до Панівців, а тамошній замок усе видно було над Смотричем. Недалеко Панівців бачу невеликий табор, якихсь двадцять наметів та стільки ж возів, а біля возів кількадесять осідланих козацьких коней.

Коли ми наблизилися до табору, чуємо якісь ніби радісні крики й стріляння із самопалів та пістолів. Семен і оба козаки глянули на себе здивовано, видко, це було для них загадкою. Але що то не була бійка, але якісь великі радощі, то вже з окликів можна було догадуватися. Бачимо двох козаків, що вискочили на конях із табору і гонять проти нас та шапками в повітрі вимахують і кричать, що несуть добру новину.

— Опанас є! Старий Тимченко є! — кричать із усієї сили.

— Батько є! — скрикнув Семен так радісно, що аж у мене відізвалося серце на його радість. Семен полетів що сили на коні вперед.

Пугач також пустив свого коня трюхцем і я мусів що сили гнати. Але вже було близько і я не дуже змучився та навіть радий був, скоріше побачити, що там діється в козацькім таборі. Пугач вїхав у табор, але весь час держав мене на аркані, бо боявся, щоб я в цьому замішанні не урвався й не втік. Але я, навіть якби й міг був утікати, певне не втік би, бо те, що я побачив, так мені припало до серця, що я чувся вже зовсім безпечно. Ось громада козаків з голосними окликами підносила вгору на руках Опанаса, а Опанас стояв на їх раменах,

хитався в повітрі, перехилявся то вліво, то вправо, щоб не втратити рівноваги, та всміхався весело до козаків. Ледве я глянув на Опанаса, Семенового батька, зараз голосно скрикнув:

— Панько!

Бо то не хто інший був, а той Панько, турецький бранець, якому я в Рущуку так щасливо поміг до втечі та з яким усю дорогу перебув у балканських горах.

Тимчасом Семен, що не міг протиснутися до батька, кликнув на козаків, щоб пустили його. Старий Тимченко нараз наче потонув між козаками, а потім, як видістався з тої сутолоки, став вітатися з сином: усі разом говорили до нього, всі разом розпитували, і він нічого не міг зрозуміти. Але він і не відповідав нікому, лише руки стискав їм, не минав нікого. Коли наблизився до Пугача, який мене держав на аркані, мов собаку, я знову крикнув:

— Паньку!

Опанас щойно тепер запримітив мене й хвилину стояв здивований, наче очам власним не вірив. Нараз скрикнув:

— Івасю! Йй Богу, Івась! Ти тут? На аркані? Зв'язаний? Пугачу! А це що?

І заки ще Пугач мав час відповісти, прискочив до мене, розв'язав мені руки, схопив мене, показав козакам і сказав:

— Козаки! Цьому хлопцеві та Богові я маю дякувати, що до вас здоровий вернувся! Він мене видобув із турецьких кайданів, він мене врятував від смерти на палі! Коли б не він, уже б давно супи і гайвороння обгризли були Тимченкові кості!

Схопили мене козаки з великим криком, піднесли вгору, як перед тим Опанаса, стріляли на яссу, обносили мене довколо табору. Коли вкінці опустили мене на землю, Семен підбіг до мене, обійняв мене та цілував, наче рідного брата, перепрошуючи:

— Не думай зле про мене, прости й забудь те, що сталося! Я тобі все братом і приятелем був і буду. Бачиш, я був певен, що ти зрадив мене. У Кульчицях розказували мені, що ти викопав те, що я поручив був тобі, бачили тебе, як ти викопав і втік. Мені з того грозило велике нещастя, бо Пугач і Куліш мали мене за зрадника й злодія. Не вірив мені ніхто. Коли я тебе нараз побачив на дорозі через вікно коршми, хотів я з тобою насамперед сам поговорити, але коли б мене цей Пугач бачив із тобою, а то завзятий чоловік, був би мене підозрівав у зраді. Тому то я вислав його за тобою з тим словом і знаком. Мені йшло про мого батька, а не про мене, бо Пугач і Куліш мали дати мені гроші на викуп, а без того я й шага не дістав би від них. Але тепер усе добре і будь ти мені братом і приятелем, як давніше, хай Бог заплатить тобі за все!

Взяв мене потім Опанас до окремого намету, прикликав Пугача, Куліша й Семена і тут я щойно розказав усе, як було та що я цей мішечок із залізною коробочкою мусів передати у руки Довгана, бо так безпечно хотів переховати, як вибирався у Туреччину. Іншої ради для мене не було, бо ж я сам утечею мусів рятуватися зі Львова.

Всі мене хвалили, що я зробив, як було треба, та що вірно додержав слова та признали, що я більше дбав про те, щоб додержати присяги, ніж про власний хліб і про власне здоров'я. Один лише Пугач глядів похмуро перед собою, наче б не вірив. Ще й відгрозювався, аж Опанас та Семен насіли добре на нього, навіть шаблями побрязкуючи. Семен схопився з місця, вдарив по шаблі, почервонів увесь а з очей посипалися йому наче живі іскри.

— Пугачу, собача душе, гадюко! — скрикнув уже дуже сердитий. — Чого ти гаркотиш? А хто тобі сказав про все, як не я? А хто Рудому Хаскелеві це відібрав?

Чи не я? А чие то було щастя? Моє чи твоє? А коли б я був не стрінув Хаскеля, де була б твоя частина? А коли б я був затаїв, що відібрав жидові, і коли б був собі задержав, відкіля ти був би знав про це, ти дурна голово! Що я був вірний, то ти за Юдів маєш нас, що я був дурний, то ти хочеш бути мудріший і ліпший за нас! Замкни ти хавку свою перерубану, бо ще раз перерубаю її тобі, впоперек перерубаю, навхрест, щоб позначити тебе, драба!

І Семен уже до шаблі брався, запалившись. Хто знає чим була б покінчилася ця суперечка, коли б не Опанас. Він розлучив їх і каже:

— Буде, як Бог дасть, а мені Бог дав уже тепер більше, ніж варта те, за що тепер турбуєте хлопця, бо я врятувався від страшних мук і смерти. Чи найдеться це ваше пуделечко, чи ні, ти Пугачу, будь спокійний, ми тобі заплатимо твою частину. Ще старий Тимченко щось вартий та й його слово також щось варте. Поїдемо сміло за тим хлопцем до Львова. Найдеться, слава Богу, поділимося ретельно, не найдеться, — також слава Богу, це Його воля.

І врадили, що Опанас із Семеном та Пугачем, бо Куліш зовсім здався на Опанаса, поїдуть зо мною до Львова. Я підчас цієї наради думав лише про Довгана, чи додержав він мені присягу. А що буде, коли зрадив? Чи повірять мені тоді, що я говорив правду та чи вкінці скінчиться це моє горе та чи я перед цими чесними людьми у Львові, які певно мають мене за злочинця, стану нарешті раз сміливо з повною правдою, як невинна людина, гідна їх приязни?

Та коли мені став перед очима Довган, такий, яким я його знав і яким виявився для мене в лихій пригоді, похмурий і бурмотливий, але чесний і вірний, я перестав непокоїтися, маючи певність, що не заведусь на ньому.

Дали мені коня, Семен сів на другого і ми поїхали

до Кам'янця. По дорозі розказували ми собі один одному всі наші пригоди від хвилини, як він мусів був кинути Кульчиці. Коли я розповів йому, як гайдук із турецьким жидом Рудим Хаскелем шукав мене у Львові, як мене хотіли спіймати і віддати до ратуша на муки, як мені розказував золотар Льоренц, що Рудий Хаскель має листи від великих панів і від самого семигородського князя та що може далі буде стежити за нами, Семен сказав:

— Рудий Хаскель? Уже він нікого не вкусить, зрадник, собака! Згинув, як заслужив собі, лише мені жаль дуже, що не з моєї руки та й не з козацької. Попався в руки волоського господаря Томжі, з яким мав свої справи і якого також на свій спосіб обманув та зрадив. Томжа казав жидові голову зрубати. Голова його на високому палі два тижні стирчала на полі коло Ясів, а тіло розшарпали голодні собаки.

ЗУСТРІЧ ІЗ ПРОЦЕМ

Спинитися мав Захнович ще кілька днів у Камянці. Їзда до Львова не скоро мала скінчитися, бо ми їхали дуже поволі й часто попасали коней та на нічліг саме приставали через цих коней. Захнович бажав привести їх додому гладкими та здоровими, щоб не втратили свого вигляду й вогню.

Камянецькі вірмени мали свою поchtу. Я скористав із цього й написав два листи, один до Чесака, другий до мами, та прохав, щоб Оленка вислала цього мого листа Зозулякові, а він, щоб передав моїй мамі. Я дуже радів, як писав ці листи, бо в уяві бачив неньчину радість, коли довідаються, що я визволив батька з неволі та що обидва вертаємося додому.

Батько, що ближче було додому, ставав усе сумніший, бо я не міг затаїти перед ним, що підстароста і Гергей відібрали йому вийтівство й маму вигнали із дідицтва. Впадав у страшний гнів, страшенно відгрозювався підстарості і гайдукові, що обом їм голови сокирою порубає, хоч би йому за це довелося й повиснути. Я потішував його як міг, за приклад вказував йому, як Бог не покинув його в неволі, та як я без грошей, без науки, без досвіду дістався до нього в далекий край і до батьківщини привів.

У Золочеві припало нам попасати. Ми мали тут стояти цілу добу. Після роботи коло коней вибіг я до міста, щоб оглянути його. Коли я минув замок і вже вертався до заїзду, чую — хтось кличе мене по імені. Обертаюся й бачу Проця. Дивом здивувався я, відкіля він тут узявся.

А він каже:

— Чого Івасю, глядиш так на мене, як теля на нові ворота!

— А бо, — кажу, — бачу, що ти краще одягнений і дивуюся, що ти аж сюди дістався.

— А ти, Івасю, відкіля тут узявся? З дощем учорашнім упав тут?

— Коли турецький дощ падав тут, то я з дощем упав, бо з Туреччини вертаюся та й не сам. Батько є зо мною!

Проць вирячив очі й рота роззявив широко від великого здивування, а потім підскочив високо на здоровій нозі, а кривою ніби в танцю замахнув, шапку вгору підкинув і крикнув радісно:

— Батько вернувся! Слава ж Господеві! Матінко Божа! А де ж твій тато, веде ж мене до нього, бо не повірю, доки не побачу його!

Ми зараз пішли до заїзду й до стайні. Застали батька. Він сидів у темному куті з головою підпертою на долонях, задуманий. Проць заговорив до батька радісно, наче б рідного вітав, поцілував йому руку. Батько також спочатку дуже зрадив, але зараз посумнів, бо Проць наче ще більше пригадав йому, як його зробили прошаком, та що не має чого вертатися до Кульчиць, де його діди і батьки жили чесно в добрі та померли.

— Максиме, а що це з вами? — каже Проць. — Ви хорі? Я сподівався застати вас веселими, а ви наче з похоронів!

— Бо я вже таки живцем похований, Процю, — каже батько. — Чи ж ти не знаєш, що я без даху й без хліба тепер? Назустріч найстрашнішій нужді йду.

Процеві засвітилися очі якось дивно і він, замість розжалобитися, засміявся весело та й каже:

— А я тее горе пожену за море!

І добув із череса щось дуже старанно обвинене

в шмати та й давай це розв'язувати дуже обережно, поволі, одну ганчірку за другою, а було тих ганчірок може з п'ять. Здавалося, що цьому кінця не буде. Увесь час поглядав Проць то на мене, то на батька так весело, що аж очі скакали йому, вкінці видобув якийсь папір, зложений кілька разів, розложив його й каже:

— А це що?

— А що? — питаємо й ми разом із батьком.

— Королівський декрет! — каже Проць. — Потвердження на солтисівство.

— Декрет!? Коли прийшов? Хто тобі дав його? Відкіля маєш його? Давай жеж сюди, покажи!

— Тихо, жиди, хай сам рабін гавкає! — каже Проць і втікає від нас із папером, тільки пальцем показує на печатку, що була на папері в долині. — Як будете так разом питати й кричати, то нічого не довідається. Прийшов для вас декрет, Максиме, та й кінець! Дуже поволі лізла ця грамота, але таки вилізла, підстарості вилізла з кишені. Та не сама, мусів я їй допомогти трошки, бо лізла пішки.

Дав нам урешті той папір. Батько схопив його обіруч, а руки трясуться йому дуже. Дав і мені перечитати. Я перечитав раз, батько казав перечитати вдруге, втретє. І майже кінця тому не було. Я вже трохи не на пам'ять знав увесь декрет, аж вкінці й батькові було вже того досить.

— Бог свідок, — каже він, — який я тобі вдячний, що ти в самий час так потішив мене, бо я вже з тої журби перестав їсти й спати.

— А я спав, тільки не їв іще, — каже Проць, коли батько обійняв його і в голову поцілував, наче сина.

— Ходи ж їсти і мед пити, — каже батько, — а при меді розкажуй, як то все було.

Запровадив нас батько до господи та казав дати хліба, мяса й меду. Коли ми попоїли, Проць потягнув

добре меду, погладив по грудях, ляснув язиком, обли-
зався та й став говорити:

— Давним давно, за царя Гороха, коли було трохи
сухо, мокро троха, на місяця краю, коли зуб зубові ка-
зав: — Я тебе не знаю, тоді було велике повіддя, та ніяке
не втонуло чортівське насліддя.

— Та й ти не втопишся, бо тобі годиться висіти, —
перебив йому батько, — і певне ще будеш висіти, коли
від цього бурлацького свавільства не відучишся! Говори
по-людському!

— Хай жеж буде й по-людському, — каже Проць, —
хоч ліпше було би по вовчому, бо мушу зачати від
вовка, недоброї звірюки, від самого підстарости. Тож
коли Максимиха вимандрувала з Кульчиць, а Івась та-
кож пішов у світ, лишився я сам, сирота, без хліба, без
чобіт і без доброго слова, бо ніхто не мав його для
мене. Мав я лише тіло, душу й скрипку. Почав я ходити.
по весіллях, по ярмарках, по відпустах та празниках, грав
людям і з того жив. Як не було кому грати, вертався
я до Кульчиць, до старої Семенихи. Вона дозволила мені
жити в себе, а я бабі за це коли-не-коли дав якогось
шага. Коли я так раз вернувся, прислав за мною підста-
роста, забрав мені скрипку та й каже:

— Ти, волокито, вітрогоне! На панське не ходиш,
поголовного не платиш, по коршмах тільки волочишся,
дармуєш собі, ледащо, будеш мені служити!

Казав мені хату замітати, коло коров ходити, дрова
рубати, в парубка мене свого обернув, а скрипку зам-
кнув на ключ. Бузувір, розбишака добре знав, що я без
скрипки не втечу йому. Як мені мою скрипку забрав,
то все взяв мені: хліб забрав мені, розум і душу забрав
мені, вже мене всього мав, бо ж тіло мусіло лишитися
при хлібі, а душа при тілі, цілий же розум сидів у скрипці.

Але, як то кажуть, лихо само себе кусає — говорив
Проць, — і нема лиха, щоб не вийшло на добре. Мусів

я бути у цій неволі, але тепер напевно і підстароста і гайдук жалкують того, що я мусів, а вам, Максиме, і мені також обернулося це на добре. Раз приїхав підстароста з замку із Самбора та казав мені зараз іти по Гергея. Коли я привів його, пішли разом у світлицю, замкнулися й чую я, як до себе нараз стали викрикувати. Ага, думаю собі, найшов чорт згребло! Покусалися вовки! Підслухую під дверима та й ось чого довідався я: прийшла для вас королівська конфірмація на солтисівство і видали її із замку підстарості, щоб віддав її вам або вашій жінці. І каже підстароста Гергеєві:

— Або ти мені, братіку, добре заплатиш, тоді я тую конфірмацію так сховаю, що людське око не побачить її, або не заплатиш, тоді я тебе із солтисівства так само викину, як ми Біликів викинули.

— Гергей у плач, просить, благає, погрожує. Все дарма. Тоді зачинають торгуватися, наче два жида.

— Даси мені двісті золотих?

— Дам п'ятдесят!

— Даси двісті?

— Чорт тебе побери, дам сто!

Не могли згодитися, мало не побилися. Потім Гергей каже:

— Як буде, так буде, а якось воно таки буде. Погодимось напевно. Прийдіть нині до мене на вечерю. Маю мід старий та й вино мені прийшло з Угорщини. Легше доведемо до кінця справу.

— Або я хрін, щоб із медом був добрий? Я добрий і без меду, — каже підстароста. — Як дасьте, скільки жадаю, то й без меду обійдеться.

Але вкінці стало на тому, що прийде та візьме з собою мене й скрипку, щоб їм було весело.

Тут Проць потягнув добре меду та й каже:

— Грійте, кумцю плечі, поки горить в печі, — а потім далі оповідав, а я й батько слухали його цікаво.

— Увечері їли, пили, танцювали, співали, добрі думки мали, підстароста пив за чотирьох, а гайдук Гергей, як я завважав, пив дуже повздержливо. Видно, негідник хотів тверезий іти на п'яного. Пили й усе торгувалися, але підстароста, хоч уже ледве держався на ногах і ледве міг белькотіти, навіть не гадав щось опустити. Чим більше пив драбуга, тим був твердший. А мав у себе папери за пазухою, а між ними була й ваша конфірмація. Та її він навіть показати не хотів Гергееві та казав:

— Як вирахуєте мені на стіл двісті золотих, при вас розірву або спалю декрет.

Вкінці підстароста не міг уже й сидіти, на топірець опирався. Каже йому Гергей:

— Ідіть же до ванькира, виспіться. Потім знову будемо говорити!

Завів його до ванькира до ліжка, але підстароста не хоче кластися. Гергей підлазить до нього, ніби хоче його обійняти і цілувати, а тимчасом під жупан до паперів сягає злодій. Та підстароста, хоч п'яний, вважає. Що Гергей підкрадеться до нього, то він за топір і в голову прицілюється йому. Відступив Гергей, вернувся до світлиці. Видно, хотів подождати, аж підстароста засне, але таки боявся його, бо кличе мене до кута та й каже:

— Процю, хочеш заробити приятеля і п'ять золотих?

— Добре одно, добре й друге. Чому ж би ні?

— Процю, підстароста лихий чоловік, страшний драбуга. Він тебе має за собаку. Робити каже тобі, як волів працювати, а їсти не дає. Скрипку забрав тобі. Тепер має тебе наче у в'язниці!

— „Ага, туди стежка в горох”, — думаю собі, але нічого не кажу, лише жалісно похитую головою.

— Процю, — каже далі гайдук, — ти вмієш читати. Йди-но ти до ванькира, вийми тому п'яниці папери зпід жупана. Між тими документами є один, що в ньому

стоїть про Максима Білика, той папір має велику печатку. Вважай добре, про Максима Білика буде там. Візьми той папір і сюди принеси його. Дістанеш за це п'ять золотих.

— Або топором у лоб, — кажу я на те, — а то певніше, ніж ваших п'ять золотих обіцяних. Обіцянка — галка на вежі! Дайте зараз п'ять золотих, а папір буде.

— А як не буде?

— Чому не має бути? Напевно буде. А коли б я цього не доказав, то ж маєте мене в руках.

Дав мені п'ять золотих на руку цей маляр, а дуже тяжко прийшло йому воно, хоч негідник певно обіцявав собі в душі, що мені потім зараз відбере їх. Тож іду я до ванькира, але зі скрипкою під пахою. Дивлюся, підстароста сидить на ліжку й дрімає. Підходжу до нього, а він відчиняє очі та зараз за топір. Та як пізнав, що це не гайдук, каже мені:

— Процю, а де я?

— У себе дома, пане.

— Коли так, то ти мені здійми жупан і чоботи скинь, — піду спати.

Стягнув я йому чоботи, й він зараз положився й хропе. Я під жупан, схопив папери, попав щасливо на цей з великою печаткою. Бачу, стоїть там виписано вразно великими буквами: Максим Білик — кілька разів. Я схопив декрет, сховав за пазуху, відчинив тихо вікно й вискочив у сад, а потім у ноги, що тільки духу було в мене. Із саду в поле, з поля у ліс та й тільки бачили мене в Кульчицях. Дістався я під Перемишль і хотів далі йти, на Угорщину. Та як я грав людям у Нижанковичах, почув мене один мандрівний музикант. Сподобався йому моя гра, а що саме згодився був у Бережанах у Миколи Синявського, забрав мене з собою. Тепер то вже й ноти вмію трохи читати, а як краще підівчуся, то може й дяком стану.

Ми з немалою втіхою вислухали того цілого оповідання, а батько ще казав дати меду, хоч у гаманці небагато було.

— Хай Бог заплатить тобі, Процю, — каже батько. — До смерті того не забуду тобі. А заки будеш дяком, усе моя хата стоятиме для тебе отвором, як і перед тим. Останнім шматком хліба поділюся з тобою. Але, Процю, чи ти дав знати моїй жінці, що прийшов королівський декрет.

— Я зараз хотів їй це переказати, і сам був би пішов до Стрілкович, хоч то мені було дуже небезпечно, але Максимихи нема в Стрілковичах у ткача Севастіяна.

— Нема її? — озвався я і батько. — А де ж тепер шукати її?

— Казали мені люди, — каже Проць, — що пішла до Львова, бо їй пан Зозуляк із Самбора якусь добру службу знайшов, а в Стрілковичах небога не могла вижити. Там певне знайдете.

Батько посумнів на цю вістку, але мені щось говорило, що коли Зозуляк, вуйко Оленки, знайшов цю службу, то мама може бути хіба у Григорія Чесака, не деінде. Тепер я хотів би вже на крилах летіти до Львова.

Д О В Г А Н І В З А П О В І Т

У Глинянах дігнали нас козаки: старий Тимченко з Семеном і Пугачем. Хотіли мене забрати з собою, щоб я скоріш доїхав із ними до Львова. Одначе я не хотів розлучатися з батьком і просив лише Семена, щоб, як лише стане у Львові, зайшов до Чесака та заповів, що ми вже вертаємось. Я був майже зовсім певний, що коли мати є у Львові, то не деінде, лише в Чесаків.

Дорога з Глинян до Львова здавалася мені довшою від тої далекої турецької, яку я перебув. Так мені було пильно й тужно. Бог дав нарешті, що якимось добре сполудня надтягнули ми під сам Львів до Кривчиць. Такої радості, яка мене тут чекала, вже потім не мав я у житті.

Ось, що я мав дорогого на світі, тут мої очі разом побачили. Заїздимо до господи, а перед господою стоїть моя мати, Оленка, Ілля, Григір Чесак і Красовський. Мені пустилися сльози з тої великої радості, я словечка не міг промовити!

Одного лише мені забракло і за одним лише розглядався я, а то за Довганом. Він не лише такий близький був моему серцю, він, крім того, знав іще й цілу тайну, задля якої вибралися до Львова Семен, його батько й Пугач. Певне чув від Іллі, що я вертаюся, а що в Кривчицях не було його, я трохи здивувався. Та я думав, що він, як послугач, усе потрібний в торгівлі, не міг вибратися. Коли ми рушили з-під господи і з глинянської гори показався мені Львів, наче в глибокій великій мисці з усіма баштами й вежами, питаюся в Красовського:

— Красовський, а що поробляє Довган, чи здоров?

— Довган помер, — каже Красовський.

— Помер! — скрикнув я так перелякано, що аж налякав усіх.

— Два тижні тому помер, дуже його всі жалуємо, — озвався Ілля, — бо був добрий чоловік і вірний слуга, хоч убогий, а такого вірного чоловіка нелегко дістане пан Ярослав. Шкода його! Був би він дуже втішився, коли б побачив тебе, Івасю. Все допитувався за тобою, чи ти не писав і чи не чули ми чогось про тебе. Ще перед самою смертю згадував тебе.

Я не міг із жалю ні слова сказати, а з тим жалем за щирим приятелем прийшов чималий страх і тяжка журба. Так мені вже було призначене, що та Семенова тайна має все переслідувати мене, все мучити мене, всяку радість затроювати.

Я доручив був Довганові мішечок із тою залізною коробочкою, — бодай вона була запалася на саме дно пекла, чортові на пожиток! Що я тепер козакам скажу? Що Довган зробив із тим, де сховав, як тепер знайти її, де шукати? Чи мені оба Тимченки повірять, що я правду говорив? І що скаже той страшний Пугач, коли йому не дістанеться його частина?

Я став розпитувати спудея, чи довго Довган нездужав, на що помер, чи не переказував чого до мене, бо, як казав я, деякі мої речі лишилися в нього.

— Довган підірвався якимсь тягарем. Несподівано захорував на кольки в грудях, гарячку дістав і помер четвертого дня. Рятував його пан Шпитко, наче б то хто був із його родини. Двох найліпших лікарів кликав до нього, Камп'яна і Сикста. Робили обидва, що лише могли, все дарма. Про тебе бідний Довган все говорив. Конче хотів щось тобі переказати, але ми думали, що то в гарячці так йому щось мріється, бо все повторяв: „Де Івась? Довган свідомий! Довган свідомий!” А коли вже виирав, іще говорив: „Довган свідомий”.

Я добре розумів, що Довган мав на думці, коли говорив ці слова, які вони вважали якимсь маяченням у гарячці, і серце мені краялося з великого жалю за тою доброю душею.

— Третього дня недуги, — оповідав Красовський, — висповідався, прийняв Найсвятіші Тайни, попросився з паном Ярославом, Іллею й Яремою. Я також був при цьому, бо Довган посилав за мною. Ми всі плакали, а Ілля найгірше. Коли ми вже мали відійти, він дав мені знак, щоб я лишився. Витягнув зіпід подушки дерев'яну дощечку та й дав мені її й каже:

— Це мій заповіт, Дмитра Довгана. Довган свідомий! Красовський, віддай це Івасеві, як вернеться. Довган свідомий! Але тут мені зараз присягни, на Пресвяту Трійцю, що віддаси йому до рук власних! Це завіщання Довгана! Мое завіщання, для Івася завіщання. Чуєш? Довган свідомий....

— Я мусів йому присягнути, — говорив далі Красовський, а слухав я дуже уважно — мусів присягнути, хоч видко було, що Довган був уже тоді непритомний та що в гарячці так маячив. Узяв я від нього цю дошку, на якій були якісь знаки пороблені чорною краскою.

— А де ж ця дошка? — скрикнув я так покwapно, що Красовський видивився на мене здивовано.

— Є в мене. Дам її тобі, коли хочеш, але що тобі з того кусня дерева?

Ледве я у Львові висів із воза, а станули ми перед Клопотівською каменицею, бо добрий Григiр Чесак прийняв нас до себе, зараз я схопив Красовського за рамя, щоб не пустити його скоріш, ніж не видасть мені тої дошки, Довганового завіщання. Бо я знав, що то мусить бути щось таке, що мене наведе на слід, де шукати цього мішечка із залізною коробочкою. Щастя, що то не була зима, інакше Довганове завіщання пішло б, як інші дрова до печі, бо Красовський кинув був його

за піч. Схопив я це, наче б якийсь скарб, бо ж дійсно для мене мало це вартість скарбу, та й побіг з нею зараз у хату, щоб краще до цього приглянутися.

Була то доволі товста, на півтори стопи довга, на пів стопи широка дошка. На ній чорною краскою помалював Довган незугарною рукою різні знаки. Вони, видно — (а він не вмів писати) — мали служити йому за букви або й за цілі слова. Приглядався я довго до тих знаків. Що мали значити, ломив я собі голову, але дарма. То була справжня загадка, хоч я був певний, що ті знаки відносяться до того, що я доручив Довганові під присягою.

Всі ті знаки виписані були одним рівним рядом. Насамперед: дві товсті палки, одна недалеко одної, а обі получені третьою палкою; на тій третій посередині було щось похуже на гак, потім ішло щось наче серп, потім була вже цілком виразна сокира, за нею йшов такий самий знак, як перед сокирою, похужий на серп, за тим серпом хрест, за хрестом ніби девятка, бо Довган знав числа, а за тим числом стояло щось, наче лопата або мотика.

Так то виглядало завіщання бідного Довгана. Надумувався я довго, але даремно, над тою дошкою й зачав знову думати над тим, що мені далі робити? Не було іншої ради, як піти до козаків, бо я так обіцяв, що як лише стану у Львові, то зараз відберу від Довгана мішечок із коробочкою й віддам його старому Тимченкові.

Я був би й зараз пішов, але вже западала ніч і незабаром мали замикати міські брами. Тож я був би вже не видістався з міста, або коли б був і видістався, то міг би вернутися додому аж рано, коли відчинять брами, бо козаки стали в господі у Волинця за мурами міста на Галицькім передмісті. Я й рад був із того, що не міг зараз іти, бо міг лишитися ввечері із батьком і ненькою, щоб натішитися і нарозказувати, а потім вечеряли ми

разом із Григором Чесаком. І хоч не було ні меду, ні вина, а такої веселої вечері, як ця, при молочній каші, як живий, не памятаю.

На другий день рано став я перед козаками, наче винувник. Хоч совість моя була чиста і хоч дуже не-сміло розповів я всю справу, та цю дошку, цебто завіщання Довгана, держав я перед собою, наче татарин щит, немов хотів заслонюватися нею, коли б Пугач із шаблею кинувся на мене. І мало бракувало, щоб так справді не сталося. Бо коли старй Тимченко й Семен вислухали мене мовчки, видко думаючи, що тепер робити, Пугач дуже сердито вдарив п'ястком об стіл і став страшно відгрозуватися.

— Мовчи, Пугачу! — крикнув старий Тимченко — дурний крикуне, бо нічого не вигадаш, а по лепеті певно дістанеш! Я ж казав уже тобі, що свою частину матимеш. Я не візьму, Куліш не візьме, Семен не візьме, а ти своє візьмеш і вдавишся, або інша погибель буде тобі!

Пугач глипнув дико, але замовк і лише під перерубаним носом воркотів, як пес, що хоче вкусити, але боїться палиці.

— Покажи цю таблицю, — каже до мене Тимченко.

Дав я йому її, поклали ми на столі й усі три стали пильно приглядатися.

— А ти що кажеш на це письмо? — питає мене Семен. — Ти знав того Довгана, бував із ним, розмовляв, ти краще можеш відгадати його думки, ніж ми, що на очі його ніколи не бачили.

— Що я кажу? — відповідаю. — Я кажу, що Довган певно хотів дати знаки, по яких як по слідах можна потрапити до місця, де сховав або закопав мішок.

— То так і буде, — каже Опанас, дивиться на дошку та думає.

— А як ти знаєш, дурню, що закопав? — питає мене Пугач і вишкірив до мене зуби.

— Бо йдуть знаки одні за одними, а останній знак то напевно рискаль. То ж я гадаю, що закопав.

— А що тут стоїть на самім початку? — питає Семен і кладе палець на тих двох рисках, получених угорі третьюю рисою. — То найважніший знак, бо то початок усього шукання.

— Ворота, виразні ворота! — скрикнув Пугач, дуже гордий з того, що відгадав. — Ворота, як бик!

— Бик є, — каже Опанас, — бо ти бик, але воріт нема!

— А я вам кажу, що то ворота! — каже знову Пугач. — Ходім шукати тих воріт!

Семен розсміявся, а Опанас за ним, так що й я від сміху не міг здержатися. Опанас подумав хвилинку, а потім підскачив і каже:

— А де ж мої очі! Івасю, а де тут у вас вішають?

Я видивився на нього, бо не зрозумів відразу.

— Де у вас стоїть шибениця, на якій міщани вішають злодіїв? Бо то виразна шибениця, що Довган намалював на самім початку. Два палі, як звичайно, на горі поперечка, впоперек гак, виразно гак, лише висільника нема. Ходім, веде нас зараз! А ти, Пугачу, біжи зараз до Волинця, хай позичить рискаля, щоб не вертатись до міста, коли найдемо місце по тих слідах.

Сталось, як хотів старий Тимченко. І зараз усі чотири з рискалем пішли ми на місце, де вішано злочинців. Недалеко нам було, бо шибениця стояла зараз за містом.

— Що там є далі на тім завіщанні? — питає мене Опанас, коли ми вже стали під шибеницею.

— Є знак, подібний до серпа, — відповідаю й показую на дошку.

— Коли так, то вже мені прояснилося в голові, що Довган мав на думці. Бачите це стернище, туди підемо,

бо серп — це певне поле значить. А що є після того серпа?

— Сокира, — кажу.

— Тепер я вже вдома! — озвався Опанас. — Той твій Довган недурний був. Писати не вмів, а таки добре написав. Он там за полем є ліс, а з чим ідеться до ліса?

— З сокирою! — вирвався тепер Пугач і дуже задоволено оглянувся по нас, наче б щось дуже трудне відгадав.

— Ось мудрагель! — каже Опанас. — Як він зараз усе знає. Пугачу, тобі отаманом бути!

Тимченко знову задумався й на дошку позирає, а потім оглядається довкола та й каже:

— Шибеницю маємо, поле маємо, ліс маємо, а таки ще нічого не знаємо. Ліс іде довкола, стернище на всі сторони світа. Шукай вітра в полі! В який бік іти: всюди стерня, всюди ліс!

Я мав свою власну думку, але не був певен, чи добра, тому кажу несміливо:

— Ідім так, як Довган йшов. Як ішов від міста, то станув насамперед лицем вперед шибениці, так як ми тепер стоїмо.

— А як жеж ти знаєш, де перед. Перед може бути з обох боків. Хіба тебе вже вішали? — каже Пугач.

— Бо такий звичай у Львові, — кажу, — що злочинця вішають лицем до міста. Довган мені все так говорив. Серп зараз перший знак, що наступає, то я гадаю, що нам треба йти від правого стовпа просто вбік, наче б хто стрілив із того місця.

— Добре кажеш, — відзивається по хвилині надуми Опанас, — так і підемо.

Йшли ми тепер полем, так, як я казав. Опанас раз-у-раз обертався та вважав, чи добре. Потім казав Пугачеві вийти далеко наперед, аж під само узлісся, і там зупинитися, а ми гляділи, чи є добрий напрям і вже йшли

просто на Пугача. Коли ми прийшли до ліса, каже Опанас.

— Коли цей ліс у цьому місці є широкий, то Довганове завіщання на ніщо не придасться, бо в лісі тяжко просто триматися.

Казав нам іти по одному. Висунувся насамперед один, а ми стояли. Коли цей один уйшов простісенько добрий шмат, але так, що ще можна було його бачити, то задержався, а другий ішов до нього і змінював його. Так ми наче живим ланцюгом перетинали ліс, а не сходили з простої лінії. Та недовго треба було йти так, бо, на щастя, ліс у цьому місці був зовсім вузький і ми знову найшлися на стерні.

— Тож маємо другий серп, — каже Опанас. — А що є по тім другім серпі?

— Хрест, — кажу й показую на дошці.

— Хрест? Є й хрест! — каже Семен і вказує пальцем перед собою.

Далеко поза стернею на горбку стояв великий хрест, який, не знати, на яку пам'ятку, поставила там побожна людська рука. Тепер уже була легка справа. Ми скоро перебігли стерню і скоро стали біля хреста. Був це хрест дубовий, без Розп'яття, дуже старий і вже спорохнявілий. Видко, довго стояв тут і ніхто не дбав про нього, бо село було відси далеко, а з міста ніхто сюди не заходив, бо то було вже зовсім за міськими ланами й за Волями.

— Що далі? — питається Опанас. — Як там є на дошці?

— Коли б я не знав, що Довган знав числа, то я не відгадав би, що то за знак. Але знаю, що то має бути девятка.

— Коли так, то що він міг написати, — каже Семен, — дев'ять ліктів? Дев'ять сяжнів? Дев'ять кроків?

— Довган, як був тут, — каже на це Опанас, —

лікті з собою може не мав, ані сяжня, але ноги напевно мав. Ця девятка — значить девять кроків.

— Я зараз спробую! — озвався Пугач і вже розпускає ноги.

— Пугачу, дурна голово, — каже Тимченко й сміється. — Як ти так шукатимеш, то і до завтра не знайдеш! Так треба зробити, як уже Івась нам раз порадив. Рискаль намальований по правому боці хреста. Будемо копати від правого рамени просто на девять кроків.

Відмірив девять кроків і каже:

— Пугачу, тепер копай, тепер ти мудрий!

Пугач узявся жваво до роботи й незадовго рискаль попав на деревяну скриньку.

— Є! — викрикнув я, бо пізнав, що то така скринька, яких було багато в пана Шпитка в індермасі.

— Є! — скрикнули врадувані козаки, а Опанас Тимченко добув із землі скриньку і ножем відсадив віко.

У скриньці був добре знаний мені мішечок, у мішечку була залізна коробочка.

— Слава ж тобі Боже! — сказав я сам до себе і відітхнув повними грудьми, наче б щойно тепер знайшов досить повітря на світі.

Я врадувався більше, ніж козаки. Я чувся, наче вільний від жаху і журби. Спав мені, як то кажуть, камінь із серця, бо я вже був свободний від безнастанного неспокою й тривоги за доручену мені тайну, свободний від присяги, від брехні і затаювання перед добрими людьми, вільний від підозріння, що я спільник якоїсь нечесної справи, до якої не міг ані признатися, ані випертися її.

— Семене! — озвався я. — Вже тепер щасливо скінчилося між нами! Я додержав тобі присяги. Правда, що я вже тобі нічого не винен?

— Але я тобі, — каже Семен.

— І я тобі! — каже Опанас. — Я ще твій довжник. Я тобі, хлопче, винен сто цекінів!

— Ви мені, Паньку, винні лише одного цекіна, — кажу я йому, а нарочно назвав його так, як він сам казав кликати себе, тоді як згодився в Гарбаря у Туреччині за фірмана. — Але й того цекіна певно не добудете з того мішечка, що ви викопали його, бо де ви це продасьте?

— А знаєш ти, що в цьому мішечку?

— „Проклятий камінь”, — кажу. — Брилянт, дорогоцінний камінь, так він називається.

— А відки ти знаєш це?

— Знаю, бо тут шукали за тим самоцвітом і за людьми, що його мали, — кажу я й повторюю те, що мені розказував колись золотар Льоренц. — І знаю також, що краще вам його у Львові не нести на базар, бо небезпечно.

— Не бійся ти, Івасю, тепер за нас, — каже на це Опанас, — маємо ми вже купця, доброго купця, а сто цекінів, то ти так якби вже мав у кишені. Приїхав до Львова чавш із Стамбулу, Ефакір Мехмет, він зараз купить.

— Але у Львові є уряд, і вїйт, і кат, — кажу — і легко тут скінчити на цьому, від чого ми нині зачали. Чи ж мало я цього на власній шкурі не зазнав, а все задля цього „Проклятого каменя”. Бодай він пропав!

Стали сміятися козаки з тих моїх слів, а старий Тимченко каже:

— Не дурний ти хлопець, ба, дуже мудрий і бистрий, бо ти показав це, але й я не такий дурний, щоб до вас тут приїздити з голими руками. Знають добре Тимченка львівські пани і королевич Володислав, козацький приятель, знає мене. Маю я такі письма з собою, що якби про них знав ваш бурмистр і ваш львівський вїйт, то

певне поздймали б шапки передо мною. Побачиш завтра. Годитимемося в ратуші або в замку, сам староста Мнішех буде при цьому, бо його жінка — це княгиня Голловчинська, вдова по Григорі, коширським князеві Сангушкові. А ця пані добре знає Тимченка, здавен-давна знає його.

З О Л О Т И Й Д О Щ

Ще того самого дня пішов я з батьком до Іллі, бо ще раз хотів подякувати йому за його доброту для мене, якій я завдячував мій власний рятунок і мого батька. Бо коли б був не виправив мене з Гарбарем, хто знає, що мене було б чекало у Львові. Я мусів Ляшкевичеві оповідати про все, що я перебув у дорозі і як за допомогою Божої Матері пощастило мені видобути батька з турецької неволі. Сам, непитаний, розказав я йому й Семенову тайну.

Дивувався всьому Ляшкевич і все йому тепер стало ясне, що йому здавалося в мені скрите й недобре. І сам тепер радий був, що пішов за спонукою свого серця і не полишив мене, бо каже: „Недалеко тобі було до ратушевої тюрми, а хто зна, чи й не до ката. Я сам підозрівав тебе у нечесних ділах і сам того у моїй совісті не був певен, чи добре роблю, що не віддаю тебе до ратуша”.

Запровадив мене Ляшкевич до самого пана Ярослава. А пан Ярослав прикликав свою дружину й я ще раз мусів розповісти все.

Я довідався від пана Ярослава, що те, що Тимченко заповідав, легко може статися, бо до Львова таки приїхав посол турецького цісаря Ефакір Мехмет. Це тому, що в турецькій столиці, Стамбулі, помер знатний і славний купець, Ресул Ага Челебі, а все його майно пішло на цісарський скарб. Той купець мав велику торгівлю у Львові з вірменами і греками. Вони винні були йому ще великі гроші, тому султан вислав того чавша з листами до польського короля, щоб казав львівським мі-

щанам виплатити довги на руки чавша. Король виконав волю турецького цісаря і додав тому чавшеві свого дворянина Івана Курського. Дворянин приїхав із чавшем до Львова і помагав йому відбирати довги.

— Страшний маєток. — говорив Ляшкевич, — вивезе цей турок зі Львова, бо нема тут знатнішого купця, щоб не був винен тому Ресулові за перли, коралі, коверці, коріння, малмазію. Пан Шпитко винен йому також і завтра буде платити, хоч це небагато. Інші винні тисячі талярів. Сам Грицько Лукашевич має йому заплатити 120.000 аспрів. Тож коли чавш Ефакір хоче викупити цього „Проклятого каменя”, а певне схоче, бо чую, що камінь походить із якогось їх „святого місця”, то грошей на це не жалуватиме, а ті козаки можуть добре зацанити йому.

Мій батько досі думав, що коли має королівську конфірмацію в кишені, то вже і солтисівство у кишені носить із собою. Коли натішився доволі, знову став журитися, чи Гергей схоче уступити перед самим декретом і що нам робити, щоб це сталося. Батько розповів усе Ляшкевичеві й просив ради в нього.

— Я на тім не розуміюся, — каже Ляшкевич, — бо в правах я не практик, але дам вам записку до Каспра Пшездзецького. То фаховий юрист. До нього йдіть, він від вас нічого не візьме, зробить це з приязни для мене.

Ми зараз пішли до Пшездзецького, він вислухав батька та й каже:

— Коли б це право було між міщанами, я зараз виробив би румацію й інтромісію, але що то справа між двома, з яких ніодин не є міщанин чи шляхтич, то це не піде ні в місті, ні в лавничому суді. Тут може допомогти хіба самбірський староста або уряд королівської економії.

— То королівський декрет нічого не значить? — питається батько.

— Значить, певне що значить, — каже Пшездзецький, — але від короля є дорога до короля...

— Або то є два королі, пане? — дивується батько. — Чи може бути дві правди?!

— Ви цього, добрий чоловіче, не розумієте, — каже Пшездзецький. — Король є один, але вас два правується. Якщо той лихий чоловік не схоче уступитися, то відкликаться на те, що король видав вам декрет на підставі неправдивого зголошення, цебто він твердитиме, що короля неправдиво повідомили про справу. Перед декретом скине шапку, поклониться гарно, але що загарбав, того так легко не віддасть.

— Милий Боже! — сказав із жалем батько. — То я ще не виграв справи?

— Ви виграли й не виграли. Виграєте напевне, як проженете гайдука.

— Що ж мені бідному почати тепер! — каже батько вже майже з жалем.

— А староста за вами?

— Коли б був за нами, — каже батько, — то моєї жінки не дозволив би викидати із солтисівства. Ходила моя до замку, плакала й благала небога не раз і не два. Все дарма. На замку не хотіли й слухати її, а сам староста в Самборі ніколи не живе.

Пшездзецький поворохнув лише раменами, наче б без слів хотів сказати: „Чоловіче, дай мені спокій, іди собі з Богом!” Ми так це й зрозуміли обидва. Без поради вийшли ми від юриста й мені жаль здавив серце, бо я все думав, що закон є закон, а королівський декрет є декрет. А тепер чую, що закон можна перевернути як хто хоче й до короля можна відкликатися, наче б були дві правди і дві справедливості.

Став бідний батько на Ринку після тої розмови та все ще м'яв капелюха. Не міг я його вивести з тої задуми, аж надходить Боднарчук. Побачив батька, якого в дорозі

дуже полюбив, бо батько щиро ходив коло його коней та й немало причинився до того, що здорово прийшли до Львова. Підійшов і питається:

— А що ви, Максиме, так зажурилися?

Я розповів усе.

— А навіщо ви ходите до тих брехунців-юристів, чому говорите з тими кривовірцями? То програйсправи, пискачі, законолупці, жмикрути, павуки! Знаю я їх добре, пам'ятаю, досі чую їх на здоровю та й на гаманці. Я мав процес у ратуші. Тягали мене, драбуги, по чотирьох комісіях, тридцять реляцій, п'ять позвів, дев'ять апеляцій, чотири компроміси! Шість літ тяглося воно, та все за одну нужденну конину.

Батько слухав переляканий, бо Боднарчук, замість потішити його, ще більше пригноблював.

— Що ж мені робити вбогому, як я собі пораджу? — каже.

— Як собі порадите? Зараз вам скажу, Максиме. Ваша правда? Ваша. Маєте декрет? Маєте. Візьміть декрет за пазуху, а бука в руку! Ідіть до того розбишаки, що загарбав вашу власність, і так із ним поговоріть: Це твоє було? Ні. Одідичив ти це? Ні. Купив? Ні. Подарував тобі хто? Ні. Маєш на це декрет? Ні.

Батько аж вирячив очі на Боднарука. Дуже слухав і так йому це подобалося та так до зрозуміння трапляло, як стріла в щит.

— А потім, знаєте, що? Беріть в одну руку декрет, а в другу бука та й так кажіть: Шануй декрет, а як ні, пошануєш бука! Як ти сюди вліз? Комином? То вилазь комином! Вікном? Вискочи ж вікном! Дверима? Забирайся дверима! Геть мені з хати!

— Дай вам, Боже, здоров'я! — сказав батько й очі засвітилися йому та стиснулися п'ястуки. — Біг заплаť вам! Ви мені отворили очі! Я так і зроблю! Івасю, завтра їдемо до Кульчиць!

Увечері прислали по мене козаки, щоб я завтра рано в десятій годині ждав перед ратушем, бо мають зо мною важну справу. Але я з'явився туди раніш, ніж мені казали. Надійшли обидва Тимченки, Опанас і Семен, і Пугач був із ними. Всі одягнені по святочному, в козацьких жупанах і при шаблях, як на велике свято.

Питаюся Семена, пощо мене тут?

— Як жеж ти не мав би бути при цьому? — каже Семен. — Тут нині буде комісія, комісарі зійдуться і будемо годитися з тим султанським чавшом за „Проклятого каменя”. Золотий дощ падатиме тут і на тебе капне також. Та ж ти добре набідувався через мене. Помагав у млині при муці, помагав при печі, то тепер, коли з тої муки їстимемо хліб, ти не мав би їсти його з нами?

— Я волів би наш житній хліб, а бодай вівсяну паляницю у Кульчицях, — кажу — коли б нам не боронили.

— Таж уже маєте королівський декрет! — каже старий Тимченко.

— Декрет є, але кажуть нам, що самим декретом не виженемо Гергея. Ще треба кия.

— Киї всюди ростуть. Тепер вам легше за кия, ніж було за декрет.

— До декрету треба кия, — кажу — а до кия треба руки. Я й батько маємо лише по одній правій руці, з двома киями йти на Гергея тяжко, він найде їх більше на нас!

— Зробимо заїзд на нього, — озвався нараз Семен і вдарив по шаблі. — По шляхоцьки заїдемо його. — Батьку! — додав, обертаючися до Опанаса. — Поїдемо з ними витрясти Гергея.

— Чому ж би ні? — каже Опанас. — Твій батько має королівський декрет, може тепер зробити те, що

називають екзекуцією декрету. Король дав тобі, то й бери, силою бери, коли по доброму годі!

Не могли ми далі говорити про це, бо вже стали сходитися комісарі та й султанський чавш Ефакір Мехмет їхав на білому коні у високім турбані на голові, у золотистому халаті та з багатою шаблею, що вилискувала на сонці від золота й самоцвітів. Пішли й козаки до ратуша. Я боявся йти з ними, і возні були б не пустили мене. Та Семен узяв мене за руку та й так мене майже силою завів по сходах до великої світлиці.

Засіли там при великім столі львівський староста Мнішех, бурмистр міста доктор Сикст, два райці, а разом золотники Семирадський і Кудличок, королівський дворянин Курський, султанський чавш, міський перекладач Байдулович і о. Вонифат, а на окремій лавці козаки і я коло них, переляканий, чи мені от-от пани не скажуть вийти за двері.

Староста Мнішех мав перед собою письма, що їх привіз Опанас. Коли розглянувся по світлиці й побачив, що всі є, сказав Опанасові, щоб подав йому цей мішечок із коробочкою. Відкрив коробочку малесеньким ключиком, про який я не знав, що є в мішечку, бо був схований в окремій зашивці, виняв із нього „Проклятий камінь”, діамант, який я так довго носив при собі, за який наївся стільки жаху, а якого досі не тільки не бачив, а навіть не догадувався, як виглядає ця біда!

Піднісся я з лавки, щоб краще бачити й з цікавістю почав дивитися. Я все досі думав, що як відчинять цю коробочку, то з неї вискочить вогняний біс або на правду блисне якесь чудо, чи світло величезне бухне з нього, як від лискавки, а тут нічого з того всього!

Камінець, наче кусень чистого льоду або кристалу, з якого я бачив чарочку в пана Шпитка, навіть не такий великий, як голубине яйце. Між двома пальцями держить це староста до світла, а всі глядять на це вельми цікаво,

наче на якесь чудо, що аж мало очі не вискочать їм.

Думаю собі: милий Боже, така дрібничка, а стільки крові задля неї полилося, такий камінець, а дали б за нього фіру золота. Коли б ті сльози, що їх моя ненька виплакала за одну ніч після нашого нещастя, затвердли на скло, був би з того більший самоцвіт, ніж цей камінь. А ось цим каменем тисячам і тисячам бідних людей гіркі сльози можна б осушити.

Староста Мнішех сховав діянт до коробочки та й каже:

— Кілька коронних панів, моїх приятелів, вставлялося за вами, Тимченку, як за лицарем, щоб я вам допоміг продати цей камінь та що ви здаєтеся на мене. Чи так?

— Так, пане старосто, — відповів Тимченко.

— Я казав оцінити цей самоцвіт панам райцям Семирадському і Кудличкові, обом золотникам. Повторіть тим людям, пане Семирадський, як ви оцінили з паном Кудличком.

— Оцінити цей діянт тяжко. Можна легко помилитися, бо це сирий камінь, у такому стані, в якому вийшов із землі. Треба би післати його до шліфарів, до Амстердаму або до Венеції. Нині годі сказати, скільки з нього відпаде та який він лишиться завеликий і яка буде його вага. Друге, що на таку дорожчність купець є дуже рідкий, нелегко може натрапитися купець, що купив би діянт для торгівлі, а мусів би ждати на покупця. По нашим обрахункам він варта 4.000 червоних золотих.

— Це мало, дуже мало! — озвався Пугач. — Він більше вартий.

Староста глянув гостро на козака та й каже:

— Кому це мало, легко може нічого не дістати. Я затверджую цю таксу.

Пугач хотів іще щось говорити, але Опанас сіпнув його й казав йому мовчати.

— Тих чотири тисячі дукатів поділиться на п'ять частин, — говорив далі староста.

— Як жеж п'ять? — озався знову Пугач, перебиваючи старосту. — Нас лише чотири є до нього.

На ці слова озався о. Вонифат:

— Я пятий по імені Христа.

— Так, — каже староста, — о. Вонифат є пятий до поділу, бо 800 дукатів мається відложити на викуп наших християн, що коротають свої літа в татарській і турецькій неволі.

— А я не хочу! — озався Пугач. — Не хочу й не дозволю!

На те староста:

— Кожний із вас візьме по вісімсот червоних золотих, як я вже казав, але кожний із вас має дати по двадцять п'ять червоних оцьому хлопцеві, бо справедливо заслужив і кожний з вас йому має дякувати, що він додержав вам слова із загрозою власного життя. А він гідний того, бо за божою допомогою свого батька визволив із неволі.

— Згода, згода! — озвалися оба Тимченки.

— Нема згоди! — крикнув Пугач. — Я не дам!

— А я не візьму, — обізвався я.

— І ти даси, і ти візьмеш, — каже староста. — Я так кажу і так мусить бути! А тепер розплатіться!

Чавш Ефакір Мехмет мав із собою в ратуші велику шкатулу, сильно ковану. Вся вона була обплетена залізом, наче густою сіткою. Відкрив її та став виймати з неї наче валки обвинені папером. У кожному такій валку було по сто дукатів. Довго розраховувалися, а коли це скінчилося, староста власноручно дав мені один такий валок, хоч маленький, але на диво тяжкий, бо то було щире золото. Вже всі мали розходитися, коли Опанас Тимченко каже:

— Івасю! Я тобі винен сто дукатів, що то ти мені позичив їх у Рущуку.

І дав мені ще один такий валок.

Я брав це золото наче крізь сон, нічого не говорив і не дякував навіть. Я був наче непритомний і сам не знав, що роблю, так мене це несподіване багатство одурманило. Мені дзвонило й шуміло у вухах, я чув, що мені обличчя пашить, наче б я у грань дмухав.

Не кажучи ні слова і навіть не думаючи, вибіг я з кімнати. Я не ждав, поки інші вийдуть, а збіг зі сходів і гнав Ринком до Чесакової камениці, наче б украв це золото в ратуші. Вже я добіг до Клопотівської камениці, коли тут мене хтось хап із-заду за руку. Я оглянувся і бачу Опанаса зі Семеном.

— Не втікай так! — каже й сміється Опанас. — Не бійся, я тобі того золота не відберу.

Тільки тепер охолонув я та став дякувати Тимченкові. Тут надійшов із брами мій батько. Коли я розказав, із чим вертаюсь із ратуша, вірити батько не хотів мені. Щойно як побачив дукати і на долоні зважив, а також вислухав, що говорив Тимченко, переконався, що то не казка, а правда.

— Тепер, — кажу, — можемо правуватися з Гергеєм, бо маємо з чим. Не потребуємо виганяти його силою.

Але батько тільки тепер набрався сміливости та й каже:

— Волю я потім двічі стільки заплатити в самбірським замку, а цього розбишаку палюгою прожену з моєї хати!

— Так таки буде! — озвався тепер Семен. — Я матиму позавтра ще кількох козаків, моїх приятелів. Вирушимо на цього злодія! Щастя буде його, як здорово вискочить вікном із вашої хати!

І так стало на тому, що позавтра збройно наїдемо на Гергея.

Ми побули ще два дні у Львові. Батько спочатку ніяк не хотів узяти від мене грошей, бо, — казав, — „то твоє щастя і твоя голова була в цьому. Сховай жеж собі, щоб ти мав на чорну годину, бо щоб не було так, як мені, що не мав на час сто золотих для підстарости і гайдука й мусів їхати в Туреччину, де попався у поганську неволю”. Я став дуже просити батька та радив йому, щоб у Львові, де була добра нагода, купив собі віз і пару коней, які йому будуть дуже потрібні до господарства в Кульчицях. Щойно тепер відізналася в батькові фірманська жилка й очі заясніли йому весело. Зараз же пішов із Боднарчуком добирати коні. І вже ми його майже не бачили ввесь той час. Я з матір’ю пішов до золотаря і замовив для нашої церкви у Кульчицях лампадку зі щирого срібла, щоб завісити перед образом Пречистої Діви.

Не забули ми також про Проця, що все ще був у Львові з капелею Синявського та як лише мав вільну хвилину, забігав до нас. Ми з батьком урадили дати йому двадцять дукатів, бо він вартий був того за свою чесність і за врятування декрету. Проць щиро розплакався, коли почув це. Грошей зараз не хотів брати, лише просив, щоб батько переховав їх у себе, поки добре в Бережанах не вивчиться співу та поки дяківського хліба не стане шукати. Коли я сказав йому, що з козаками ідемо до Кульчиць і самі собі справимо екзекуцію декрету, аж підскочив та крикнув:

— То й я поїду з вами, конче поїду. Як жеж то могло би бути, щоб я не був при цьому, як гнатимете

Гергея з вашої хати! Хоч би я й службу мав утратити, то таки поїду!

Обидва Тимченки ще з двома козаками, що їх дібрали собі, приїхали раненько перед Чесакову каменицю всі кінно й збройно, при шаблях і пістолях. Батько заїхав новим кованим возом, запряженим двома гарними кіньми, далеко ліпшими, ніж ті, якими був виїхав до Туреччини з валкою. Я, мати й Проць посідали. Чесак, Оленка та Красовський, що на зиму мав уже їхати до Київської Академії, розпрощалися щиро з нами, і ми рушили зі Львова, а козаки за нами, наче за гетьманською каритою.

Вже вечоріло, коли ми віхали до Кульчиць. Наша загорода була за селом, як я вже згадував. Ми мусіли були переїхати все село. Побачили нас люди, з великої цікавості вибігли з хат, щоб подивитися, хто це так їде з козаками. То той, то цей зараз пізнав нас, стали перекликатися й вітатися та іншим переказувати. Що жило, бігло з нами, хлопи, баби, діти й собаки. Дехто кричав із усієї сили:

— Максим вернувся з Туреччини! Максим вернувся з Туреччини!

Ваврик, церковний дід, уже приглухуватий, зачув лише щось про турків, думав, що вже йдуть турки або татари, виліз мерщій на дзвіницю і став на сполох дзвонити. Тепер усі, що ще були лишилися по хатах, навіть із найдальших загород пустилися за людьми з великим криком. Так ми з цілою тою гурмою, серед безупинного крику, їхали до нашої загороди. Проць, що мав із собою скрипку, вигравав на ній наче біснுவатий, а козаки по своєму також вигукували.

Але чим більше ми наближалися до нашої хати, тим тихше ставало, аж цілком затихло. Не знати, чи зі страху перед гайдуком, чи лише з великої цікавості, що далі буде. Тимчасом із нашої хати доходить до нас

музика, веселий галас і гуляцькі вигуки. Видно Гергей має гостей і бенкетує з ними. Так і було. Справляв собі гайдук-лиходій забаву: запросив собі таких самих, як він. Був там підстароста, що, видко, з Гергеем знову побратався, як то буває між драбами. У них легко з ворога брат, а з брата ворог. Був підсудок від спринської жупи, митар зпід Самбора, маляр — наставник над тими людьми, що в лісах палили попіл, був якийсь обірваний шляхтюра чиншовий, один із тих, що то про них кажуть: „шляхтич з Помієва, пана Віхотя син” і ще кілька драбів. Усе це пило та гуляло при циганській музиці.

З хати ніхто не заперимітив, як ми надїжджаємо, бо ціла та компанія робила такий галас, так викрикувала при музиці, що аж вікна бряжчали. Ледве віз станув перед брамою, вискочив мій батько, кинув віжки якомусь чоловікові, щоб потримав коні, а сам біжить подвірям до своєї хати. Мати за ним, майже за поли тримає його, бо боялася, щоб у першім гніві не наробив якогось нещастя, я за мамою, а за нами козаки.

Впав батько перший у хату, а мав таку вдачу, що як його схопив великий гнів, то полотнів увесь на лиці. Як упав у хату, мало що не вивалив дверей, можна було перелякатися його, бо такий блідий був, що більш до мерця був подібний, ніж до людини з цього світа.

Як побачив його Гергей, наче скаменів, очі лише вилупив і одну руку підняв угору, наче б хотів перехреститися. Батько, увесь наче труп блідий, із синіми вустами, скочив до Гергея, схопив його за горло, став трясти ним і каже:

— Розбишако! Геть мені з хати!

Гайдук іще більше вибалушив очі, почервонів, навіть віддихнути вже не міг. Батько може справді був би задушив його в першій запальчивості, коли б не я та мати. Ми стали шарпати батька за плечі й за руки, кричати,

щоб спам'ятався і з бідною відірвали його від Гергея.

Затихло в хаті, хоч мак сій, музика перестала грати. Козаки, щоб не дармувати, як кинуться з нагайками на гостей, як стануть періщити, то кожний утікає як може, а підстароста перший через вікно скаче. Семен наздігнав його і потягнув кілька разів добре по спині. А що котрий вікном або дверми втече, то його юрба на вулиці, а ціле село було там, вітає вигуками й сміхом і собаки брешуть на кожного, що тільки хильцем у поле пятами киває й Бога благає, щоб врятуватися щасливо з бешкету.

Гергей також хотів утікати, як тільки батько пустив його, але козаки затримали його, а Тимченко крикнув:

— Прощайся з світом! Зраз висітимеш!

Кинувся Гергей на коліна, руки підніс, наче до молитви, повзе навколішках до мого батька і неньки та благає ласки, бо вже певен був, що смерть жде його на гиляці. Батько вийняв декрет, розложив папір, підсуває його Гергеєві перед ніс і каже:

— Знаєш ти це?

— Знаєш ти це? — повторили козаки. — Декрету не шануєш, песький сину?

Тарах, тарах, тарах! Сипляться нагайки на хребет гайдуків, що аж у клубок звинувся.

Проте мати таки не дала його бити довго. Коли ж знову став проситися й цілувати по ногах своїх батьків, каже до нього Опанас Тимченко:

— Ми подаруємо тобі життя і здоров'я, бо за тобою просить ця добра жінка і ми робимо це для неї з милосердя. Але зятя собі, що коли б ти колись наставляв на цих людей, на їх здоров'я або їх майно, коли б їм лише волосок упав із голови, ми сюди зараз повернемося і на шаблях рознесемо тебе. Збиратимуть потім кусні з тебе, наче гриби до коша, щоб їх укупі закопати! Знай, що нам поручено перевести езекуцію декрету! Не скриєшся ти перед нами, не оборонить тебе ніхто, бо ми, діти

вільного Запорожжя, не боїмося ні самбірського замку, ні старости! Втікай же ж, до чорта!

Гергей із страхом і покірно вислухав Тимченкових слів і нишком винісся за двері, наче вибитий пес. Ледве кульчицькі люди побачили його на подвір'ї, стали викрикувати на нього й проклинати та ганьбити страшно. Бо той лихий чоловік тяжкий був для всієї громади. Не було такого, кого б не скривдив він. Тому вся ця лють і мстивість, що перше скривалася перед жахом, наче придушуваний вогонь, вибухла тепер грізним полум'ям.

Стали на нього перші баби й діти кидати камінням і болотом, собак пустили на нього, а хлопці вже коли ломили з плотів на його кості. Був би певно не вийшов живий, коли б не козаки. Вони взяли його між себе й випровадили в поле. Втікав Гергей наче вовк, що вдерся із сіті, хоч велике черево заваджало йому, але страх підганяв його й за кілька хвилин він був уже під лісом.

Коли ми так лишилися самі, каже старий Тимченко:

— Все це добре пішло, але треба подумати про те, що завтра буде. Ми відідемо звідси. Нам далека дорога, а ви лишитеся і підстароста лишиться. На карку вам замок і його слуги. Приповідка каже: Чеси дідька зрідка. Не шкрябай занадто чорта, бо візьме тебе на роги. Мусимо поговорити з підстаростою. Дайте йому, Максиме, добре слово і якусь винагороду за ці нагайки, що ними Семен пошкрябав його. Хай він тихо сидить.

— Ви обіцяли, — відізався я на це до батька, — дати йому ще сто золотих, як виїздили до Туреччини. Ви вже дали йому дуката, що я дістав його від гетьмана Сагайдачного. Ходімо ж тепер до нього та занесім йому тих сто золотих і заткаємо йому рота.

Мати також радила задля святого спокою зробити так, хоч то будуть видерті гроші, бо підстарості не на-

лежить нічого. Послухали ми Тимченкової ради, відрахували двадцять дукатів не без жалю чортові в жертву й пішли до двору всі три, цебто батько, Опанас і я.

Приходимо перед двір — двері затарасовані, на подвір'ї наче все вимерло, а з віконця на піддаші вихилив голову підстароста та й, бачимо, прицілюється до нас із мушкету.

— Ану, підійди котрийсь ближче, лоба кулею розтріскаю! Стій, бо стріляю!

Видко, підстароста гадав, що хочемо напасти на його дім, а був сам один, бо служба покинула його, як бігла за іншими людьми, а щойно тепер верталася по одному.

— Сховайте цю рушницю, пане підстаросто! — каже батько. — Ми сюди прийшли, як приятелі.

— Чортяка ти з твоєю приязню! — кричить підстароста й усе цілить мушкетом на нас. — Ти бунтівник, людей підбунтував проти мене і проти пана старости, насилля допускаєшся. Побачиш, що з тобою завтра буде!

— Ми побачимо, — відіззався тепер Тимченко. — Але ти легко можеш уже не бачити! Бо коли ти нам грозиш, що буде завтра, то ми можемо так зробити, що завтра вже тебе не буде! Нас тут більше, а ми також уміємо стріляти! Коли б ми хотіли спіймати тебе, ти, дурна горілчана голово, то прийшли б сюди всі й усіх селян привели б із собою. Не вдержався б ти в своєму курнику ні хвилиночку, живцем спалили б тебе в ньому! Не гавкай на нас, як собака з буди, а мовчи й слухай, поки час! Нас тут лише три, хочемо говорити спокійно з тобою, а ти ганьбиш, відгрожуєшся, гадюко! На твою голову впаде те, коли не говоритимеш із нами чесно.

Знав Тимченко, як з такими людьми говорити, бо на таку промову підстароста зараз змалів і спокірнів,

дуло мушкету забрав назад із вікна та й каже вже зовсім інакше:

— А що ж ви мені скажете, добрі люди? Як жеж я міг знати, що ви приходите, як приятелі, коли такий галас зчинився в цілому селі?

— Ми гроші принесли вам, — кажу я тепер до нього.

— Які гроші?

— Сто золотих приношу вам, — каже батько, — так, як вам був обіцяв перед виїздом. А що я спізнився в речинці, то з лихвою хочу заплатити. Зійдіть до нас або нас впустіть до хати, двадцять дукатів відрахуємо вам на стіл.

Хвилинку ще надумувався підстароста і з недовірям споглядав на нас. Та вкінці зміркував таки, що Тимченко каже правду та що коли б ми хотіли, то легко дістали б його, наче борсука з ями. Зійшов наділ, відчинив двері та впустив нас до хати.

— Я все говорив, — каже, — що ви, Максиме, чесна людина та що вам кривда діється, але цей гайдук Гергей...

— Гергей вам ані брат, ані сват, — каже батько. — Чому ви маєте з ним держати?

— Або я за ним? — сказав підстароста. — То драбуга, лайдачина! Я за ним обставав би?!

— Коли так, держіть із нами, — каже батько. — Що сталося, те сталося. Я вже вам того не памятаю, але тепер уже лишіть мене в спокої та декрет пошануйте, бо бачите, що й я зумію оборонитися, хоч пімсти на нікому не шукаю.

— Я мав би не шанувати королівського декрету? — каже підстароста й облудник пястуком бе себе в груди та очима ніби побожно завертає. — То для мене свята річ! Я той декрет переховував у себе для вас, я розпитувався про нього, я ждав вас, щоб видати вам його й повернути вас на солтисівство, але де ж було вас шукати? І ваша жінка вимандрувала, й Івась теж. То ж кому було дати

декрет? Той злодій Гергей украв мені декрет, але Бог справедливий, бо і йому вкрали декрет і так дістався він у ваші руки, як повинен був. А тепер самі кажіть: чи винен я?

— А Гергея берете на себе? — питається батько.

— Вже я його беру на себе! Нога його тут, у Кульчицях, більше не стане, ані ви його більше не побачите! Хай той драб у самбірським замку в печах підпалює і кімнати замітає, як то було здавна його службою.

Коли я слухав, як той Юда говорив, то я мав одну потіху, що Господь дав так, що між лихими людьми нема приязни, а спілка між ними все скоро розлітається. Під їх вірою сидить зрада, як вуж під свіжим сіном, і все так буває, що один одному карою стане. Той чоловік недавно з гайдуком кумався, їв його пироги, пив його мід, при його музиці танцював, а тепер відрікся його та й рад би був видати його під меч.

Я подав батькові дукати. Батько став вираховувати на стіл, а підстарості очі світилися, так ласо позирав на золото. Що забряжчить дукат на столі, то він смачно рухає губами, немов кожний дукат проковтує, як цукровану горошину. Коли вже дукати лежали на столі, він розкарячив пальці, наче граблі, щоб згорнути гроші, але я схопив його за руку та й кажу:

— Пождіть хвилинку, пане підстаросто, я був у львівського купця в науці, а там так говорили: Насамперед пиши, потім заплаता...

— Я в купців не служив, — каже підстароста, — але мене так учили: насамперед бери, потім пиши.

— Може обидва маємо рацію, — відповідаю, — але хай це злото лежить на столі, доки нам не напишете посвідки, що ми не винні ані чиншів ніяких, ані поголового, ані підвод, ані ніякої речі замкові або вам із нашого солтисівства.

Батько й Опанас похвалили цю мою вимогу, а підстароста глипав зпід лоба на мене лихим оком, але сів і написав таки так, як я хотів.

Так скінчили ми з підстаростою та вернулися до нашої загороди.

*

На другий день раненько Тимченки й оба козаки були вже на конях. Їм пильно було вертатися, ніяк не далися намовити, щоб лишитися хоч до полудня.

Семен каже до мене на прощання:

— Івасю, я ще раз прошу дарувати мені за прикрості, що я їх тобі зробив. Але сам бачиш, не тільки, що я мусів бути критий перед навісним Пугачем, але так воно склалося, що ми з тобою, хоч зустрілися й на морі, не могли нічого оповісти один одному про себе. Ти знаєш, що як тільки ми прибули на Січ, я зараз пропав звідти. Мене кошовий покликав і наказав негайно гнатися за відділом татар, що вертався із здобиччю з України. Я навіть не мав часу попрощатися з тобою. Коли я вертався з походу, зустрівся я з Пугачем і Кулішем, що вертались зі Львова. Вони наоповідали мені всячини: що ти викопав самоцвіт, що втік із ним і я, хоч не дуже вірив у це, все ж таки не був дуже певний, чи воно не правда. І звідси пішло, що я заподіяв тобі таку кривду. Прости, ще раз прости.

— Але ж я вже й забув про це. Вкінці ти з батьком уже відплатився мені, бо ви обидва допомогли нам прогнати Гергея з господарства, — сказав я.

Я розплакався, наче дитина, як відїздив Семен, наче б прочував, що розлучаємося назавжди. І справді, ніколи потім не бачив я вже ні Семена, ні його батька, ані не чув ніколи нічого про них. Старий Тимченко певне вже не живе, коли я це пишу, а Семен певне ще живий, бо від мене був мало що старший.

З А К І Н Ч Е Н Н Я

На цьому скінчилися пригоди моєї молодости і на цьому я кінчаю оце моє оповідання. А що ще треба б додати, цього вже небогато і це можу збути короткими словами.

Батько вже зовсім закинув купецьку фірманку, став працювати на полі. А я, тому, що не дуже був потрібний дома, став шукати власного хліба. Ще у Львові говорив мені Ляшкевич, що пан Шпτικο знову прийме мене до своєї торгівлі. Тому я вернувся до служби, а як ознайомився добре з купецьким ремеслом, пан Шпитко почав платити мені більшу платню. Коли ж помер Григiр Чесак, а Оленка перенеслася до свого вуйка Зозуляка в Самборі, а Зозуляк, тому що й сам був уже немолодий, потребував помічника в торгівлі, то я пристав до нього. По кількох роках вірної служби я оженився з Оленкою. Поблагословив мені Господь, чесну жінку дав мені й добру маму моїм дітям. Маю трьох синів, дочки не маю, і це єдина журба моєї любої Оленочки, бо дуже хотіла б мати дівчину. Мої сини вчилися в ставропігійській школі у Львові. Там ними по батьківськи заопікувався Красовський, колись убогий спудей, сьогодні як це собі прокував, дидакал. Один мій син є тепер у пана Шпитка в торгівлі першим справником, а те його не мине, що колись буде великим купцем.

Другого сина я призначив до ремесла. Вчиться золотарства. Третій працюватиме на рілі і вже при своїм дідові є на солтисівстві, бо мій батько, спрацьований старець, не може вже сам займатися господарством, а відпочинок і вигода належаться йому при кінці життя.

Я добудував до нашої хати в Кульчицях дві кімнати для нас, для мене й для Оленки, моєї любої жінки, щоб як уже не моглимо працювати, туди перенестися, а найстарший син візьме від нас самбірську торгівлю. Бо хоч я маю у Самборі гарний дімок і прийняв міське право, та таки хочу вмирати під сільською стріхою, так, як народився під нею і в тій дорогій землі зложити кості, в якій спочивають мої предки. У тому самому вишневому садку я старцем сидатиму собі, де хлопчиком босий бігав і такі самі пташки співатимуть мені, і той самий потічок шумітиме, що його я в дитячих літах слухав.

Так то Бог ласкаво дав, що кого я любив за-молоду, з того й пізніше мав потіху. Про Красовського я вже згадував, що є дидаSCALEM. Проць є тепер дяком при самбірській церкві, оженився з чесною дівчиною. Добре їм живеться.

Настали також ліпші часи й для Кульчиць. Давній підстароста пішов, винісся з великим сцидом, бо прилапали його на фальшивих рахунках та на різних ошуканствах. Новий якийсь ліпший чоловік.

Тих людей, що мені зло чинили, я вже зовсім не пам'ятаю, наче б їх ніколи й не було на світі. Пімсти на їх голови не прошу й не бажаю їм лиха, скоріш їм добре роблю, коли на це прийде, як, наприклад, Гергееві. Він на самбірському замку палив у печах і замітав кімнати, нужду терпів і нераз якусь запомогу діставав від мене.

Бо так повинно бути: права свого доходить, від кривди боронись усією силою, ногами і руками стій при своїм, хочби зубами відгризався, бо то твоє право, але пімсту лиши Богові. Все ж бо ти більше взяв, ніж ти вартий, а коли на тому світі здаватимеш рахунок із життя свого, будеш довжником і милосердя буде тобі треба. Добре роби то добре й тобі буде — так кажуть люди.

9. I. 1942

